

fites

núm 22 - any 2022

FOTO PORTADA: Trípodde amb figures femenines nues, rematades per sauris (525 - 450 aC). Peça possiblement inspirada en els suports dels peveters de bronze. Necròpoli Puig des Molins (Eivissa).

FOTO PORTADA: Trípodde con figuras femeninas desnudas, rematadas con saurios (525 - 450 a.C.). Pieza posiblemente inspirada en los soportes de los pebeteros de bronce. Necrópolis Puig des Molins (Eivissa).

G CONSELLERIA
O FONS EUROPEUS,
I UNIVERSITAT I CULTURA
B DIRECCIÓ GENERAL
/ CULTURA

SUMARI

Editorial	2
Per Memòria	
Centenari del descobriment de la tomba de Tutankamon HELENA JIMÉNEZ BARRERO	3
Pere Matutes Noguera JORDI H. FERNÁNDEZ GÓMEZ	6
Joan Costa Ferrer HELENA JIMÉNEZ BARRERO	7
Lesglésia de Formentera. El temple de Sant Francesc Xavier FANNY TUR RIERA	8
Patrimoni industrial d'Eivissa i Formentera. Aportacions a una assignatura pendent ANTONI FERRER ABÁRZUZA	15
Arqueología y derechos humanos en Ibiza: tres años de exhumaciones en el cementerio de ses Figueretes ALMUDENA GARCÍA-RUBIO, JUANJO MARÍ, GLENDA GRAZIANI, NICHOLAS MÁRQUEZ-GRANT, JORDI RAMOS	34
Novetats Bibliogràfiques	47
Informació del MAEF: Memòria de les activitats del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera 2020-2021 MARIA BOFILL MARTÍNEZ	52
Informació de l'AAMAEF: Memòria de les activitats de l'AAMAEF 2021 HELENA JIMÉNEZ BARRERO	69
Eivissa Temporal HELENA JIMÉNEZ BARRERO	72
L'AAMAEF Viatgera JORDI H. FERNÁNDEZ GÓMEZ	76

FITES núm. 22 • any 2022

EDITA:	Associació d'Amics del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera Via Romana, 31 - 07800 Eivissa. Tel. 971 17 60 90 - Fax 971 30 32 63 • aamaef@telefonica.net
DIRECTORA:	Helena Jiménez Barrero
SECRETÀRIA DE REDACCIÓ:	Ana Colomar Marí
CONSELL DE REDACCIÓ:	Jordi H. Fernández Gómez, Pere Vilàs Gil, Sergi Moreno Torres, Benjamí Costa Ribas, Ana Mezquida Orti
MAQUETACIÓ:	Editorial MIC • www.editorialmic.com
ISSN:	2255-3584
DIPOÏIT LEGAL:	I-284-2000 PREU: 6 €

EDITORIAL

Els conflictes armats que semblen assolir el món actual no amenacen exclusivament els civils. Homes, dones i nens que es veuen obligats a convida en països en guerra o a fugir d'ells. També són un gravíssim risc per als béns culturals, que, encara que protegits per diferents legislacions, tant pròpies com internacionals, són víctimes col·laterals dels enfrontaments. En molts casos, igual que ocorre amb la població civil, no tan sols això, sinó que es converteixen en objectiu completament intencionat dels atacs.

Després de la destrucció massiva soferta pel patrimoni europeu durant la Segona Guerra Mundial es va veure la necessitat de comptar amb instruments efectius per a la protecció dels monuments i objectes artístics. La Convenció de la Haia per a la Protecció dels Béns Culturals en cas de conflicte Armat, signada en 1954, va ser el primer instrument internacional amb vocació universal que es va centrar de manera exclusiva en la protecció del patrimoni cultural. En ella es prohibeix als països en conflicte infligir danys als béns culturals de manera intencionada, alguna cosa que la història ha demostrat de la pitjor forma possible, és la forma més bàrbara d'atemptar contra el passat i la mateixa identitat dels pobles, arrasant o espoliant allò que havia de ser el més preuat, l'essència d'aquests.

Dos protocols addicionals es van desenvolupar amb la idea d'ampliar aquesta protecció, allò que impedeix l'exportació de béns culturals d'un territori ocupat o atacat, i el que estableix específicament la criminalització de la destrucció deliberada de qualsevol bé cultural i la necessitat de dotar de fons econòmics als països en guerra per ajudar a protegir els seus béns culturals.

Hem vist la desesperació amb la qual professionals i voluntaris es maldaven per protegir, tot just fa uns mesos, el patrimoni històric i artístic de l'últim conflicte armat, que lamentablement viu Ucraïna. Protegir museus, biblioteques o arxius, s'ha convertit en la seva prioritat, ja que la seva destrucció no tan sols ocasiona danys humans i materials, és un genocidi cultural en tota regla, que colpeja allí on més fa mal, en un patrimoni que difícilment pot reemplaçar-se, pel fet que és únic i irrepetible.

La protecció legislativa i la part de conservació preventiva (des de l'extracció dels materials a refugis segurs, a la protecció física de monuments i edificis històrics per a posar-los a resguard dels bombardejos,

mitjançant l'ús de sacs de sorra, fustes, lones, plaques d'escuma, teles ignífugues, etc.), no deixen de ser estratègies que poden funcionar sobre el paper, però desgraciadament no implica que els països en conflicte estiguin disposats a respectar-les. De fet, tots sabem que no passa així. Massa conflictes recents han demostrat que el saqueig, els bombardejos deliberats sobre llocs marcats com a elements patrimonials són una arma de guerra que s'empra de manera habitual i totalment intencionada, que implica un greuge més a sumar a les pèrdues humanes i materials del conflicte, atacant la seva memòria i identitat.

Malgrat tots aquests esforços, després de llargs mesos de guerra, les operacions militars han causat pèrdues incalculables a l'àmbit humà i cultural (com la pèrdua durant els primers dies del conflicte de 25 obres de Maria Primachenko en l'incendi provocat pel bombardeig de les tropes russes al Museu d'Ivankiv).

I això està ocorrent al mateix continent europeu. Altres conflictes armats, alguns d'ells tan enquistats en el temps que ja ni tan sols ocupen espai a les telenotícies, ens parlen de dispersió del patrimoni arqueològic i artístic, de crims contra el patrimoni com el sofert pels Budes de Bamiyán a l'Afganistan, la destrucció del jaciment arqueològic de Palmira a Síria (on a més del assassinat del director del jaciment, Jaled Assad, decapitat per membres de l'ISIS, s'ha documentat la voladura d'un total de 17 monuments i el dany irreparable d'almenys 12 més d'ells), o el saqueig sistemàtic de materials als museus de l'Iraq.

Per tant, encara que els fets ens remetin una vegada més al pessimisme, fent-nos pensar que les convencions internacionals són lletra morta i que no protegeixen realment el nostre patrimoni, en la pràctica són elles i la nostra pròpia veu, que ha d'alçar-se totes aquelles vegades que puguem i en tots els fòrums als quals siguem capaços d'arribar, com les nostres eines per enfrontar-nos a l'horror, les úniques de les quals disposem per a exigir la reparació per a les víctimes i la criminalització d'aquells que usen éssers humans i el seu patrimoni com a dianes d'un joc de guerra sense escrúpols.

PER MEMÒRIA

CENTENARI DEL DESCOBRIMENT DE LA TOMBA DE TUTANKAMON

El descobriment de la tomba del rei Tutankamon a la Vall dels Reis prop de Luxor, que havia romàs oculta durant 3300 anys és, possiblement, un dels moments més llegendaris de la història de l'arqueologia. La trobada va sorprendre el món sencer i va deixar una empremta inesborrable que emociona i fascina per igual als amants de l'arqueologia. Abans d'això, el nom de Tutankamon era pràcticament desconegut fora dels cercles egiptològics. Existien pocs registres històrics del seu regnat, tampoc monuments o estàtues vinculats al jove monarca que va ascendir al tron amb tot just cinc anys, per a morir sense descendència als dinou. El seu breu regnat, que va ser tutelat pel visir Ay, es considerava un període de restitució de l'equilibri i de prosperitat pacífica dels primers anys de regnat d'Amenofis III. Es va restablir la religió politeïsta, se'n va tornar especialment generós amb els sacerdots del culte a Amon i es va promoure la rehabilitació dels temples danyats durant el període amarniense, després de la deriva ideològica promoguda pel pare de Tutankamon, Amenofis IV (conegut després com Akhenaton). Nascut sota el nom de Tutankhaton (imatge vivent d'Aton) a la ciutat d'Amarna, era fill d'una de les esposes secundàries del seu pare (mòmia trobada a la KV 55), l'anomenada la Dama Jove (possiblement també germana de Akhenaton, la mòmia del qual es va trobar a la tomba KV 35). Sense grans possibilitats d'acce-

dir al tron, es va acordar el seu matrimoni amb la seva germanastra Ankhesenpaaten de catorze anys, tercera filla d'Akhenaton i Nefertiti, quan ell tenia només cinc. Però la mort del seu pare i del seu successor Nefemefuaten, forcen la seva coronació i precipiten l'abandó de la capital erigida pel faraó heretge, l'actual Amarna, el retorn del matrimoni real a la ciutat de Memfis i la reformulació dels noms de tots dos d'acord amb els vells costums. El 4 de novembre de 1922 tot això va canviar per sempre i Tutankamon es va convertir en un dels més cèlebres protagonistes de la història de l'Egipte faraònic. Tot això gràcies a les dimensions d'un fastuós dipòsit funerari compost per més de 5400 objectes que van superar àmpliament les expectatives dels seus descobridors, l'arqueòleg anglès Howard Carter i el seu adinerat mecenes Lord Carnarvon. La història que tots dos van protagonitzar ha estat durant cent anys font d'inesgotables notícies, que entremesclen grans dosis de misteri, malediccions i un més que detallat treball arqueològic que Carter va portar cap en els deu llargs anys que es va trigar a documentar, buidar i traslladar el contingut de la tomba fins al museu del Caire. Howard Carter (Londres, 1874-1939) va ser un arqueòleg i egiptòleg anglès, dotat d'un gran talent per al dibuix, els fonaments del qual va aprendre del seu pare, cèlebre il·lustrador botànic que va inculcar

les bases del dibuix i la pintura a tots els seus fills. Howard va mostrar des de petit una gran habilitat artística i una fascinació per les antiguitats egípcies, amb les quals va entrar en contacte a través de la col·lecció de la família Amherst (Diddlington Hall, Norfolk). Les relacions dels Amherst amb membres de l'*Egypt Exploration Society* li va guanyar una precoç carrera en el món de l'arqueologia. Un jove níssim Carter va arribar a Egipte amb tan sols disset anys de la mà de Percy Newberry, allí es va formar durant anys copiant pintures i relleus de temples i tombes. Va treballar a les ordres de W.M. Flinders Petrie a Tell el-Amarna,

El moment del descobriment de la màscara de Tutankamon. Foto Harry Burton.

que en aquests moments era un gran exemple de jaciment on es practicava una excavació sistemàtica i moderna. També va participar en les excavacions de Deir el-Bahari, sota la direcció d'Édouard Naville, reproduint els relleus del temple d'Hatsepsut. Van ser anys durs en els quals la seva formació arqueològica es va anar enfortint, adquirint coneixements i reputació, la qual cosa li va portar a ser nomenat Inspector General dels Monuments de l'Alt Egipte en 1889, nomenament

Howard Carter
(Londres, 1874-1939).

que li va permetre per primera vegada treballar a la Vall dels Reis. Aquest era un lloc que obsessionava a Carter que va treballar en aquests anys en la restauració de diverses tombes i en el descobriment d'algunes altres com la del faraó Tuthmosis IV. Va col·laborar en aquest moment bastant activament amb Theodore M. Davis filantrop nord-americà que des de 1902 havia excavat intensament la necròpoli, obrint i desenrunat gairebé una tomba per campanya, a vegades amb una metodologia poc precisa. Fins a trenta tombes van ser excavades en nom del magnat per Carter i una llarga llista d'egiptòlegs com Quibell, Ayrton o Burton, amb millor o pitjor acompliment. Entre les més conegudes, la KV 20 (la primera tomba excavada a la vall per a Tuthmosis I i la seva filla Hatshepsut), la KV 43 Tuthmosis IV), la KV 46 (la de Yuya i Teva), la KV 7 (Horemheb), la controvertida KV 60 (Hatshepsut) i la KV 35 (Ramesses VI), entre altres. En 1905, Carter es veu immers en un desagradable conflicte entre els vigilants del jaciment de Saqqara i uns turistes francesos. Carter va defensar en tot moment l'actuació del personal egipci, la qual cosa no va ser bé vist per les autoritats i la societat colonial del moment. Quan se li va sol·licitar una disculpa oficial est es va negar i a manera de protesta va dimitir del seu càrrec. Van començar per a ell moments difícils, perquè va romandre aturat durant tres anys, període que va solucionar exercint de guia per a turistes, venent aquarel·les com souvenirs i, a partir de 1906, treballant com a dibuixant per a per l'egiptòleg americà Theodore M Davis (1837-1915).

Per part seva, George Edward Stanhope, cinquè comte de Carnarvon (Hampshire, 1866 - el Caire,

1923), havia arribat a Egipte després d'una tumultuosa joventut. Amb la salut tocada per un greu accident automobilístic, que li va deixar seqüeles pulmonars, Lord Carnarvon va recalar al Caire a principis del segle XX, buscant un clima més sec i benigne per a passar els hiverns, que l'anglès. El seu caràcter curiós i aventurer, aficionat a les emocions fortes, li va fer interessar-se per la cerca d'antiguitats faraòniques, una activitat que gràcies a l'incipient turisme i a la curiositat

que entre els seus compatriotes despertaven aquest tipus de peces, estava en plena expansió. Les seves primeres incursions no degueren resultar massa prometedores, per la qual cosa va buscar assessorament en la persona de Gaston Maspero, director del Servei d'Antiguitats que va ser l'encarregat de posar-li en contacte amb Carter. En 1907 Carter comença la seva col·laboració amb Lord Carnarvon, per mediació de Maspero que va elogiar davant el lord els coneixements sobre la metodologia arqueològica moderna de Carter, supervisant les excavacions en Deir el-bahari, prop de Tebes. Però la sort va fer un nou gir en favor de Carter i Carnarvon, quan en 1912, Davis en el que ell mateix va reconèixer com el seu gran error va declarar que la Vall dels Reis estava esgotat, renunciant al permís d'excavació, la qual cosa va permetre a Carter i Carnarvon l'accés a la concessió a partir de 1914. En aquest període, l'equip format per Carter i Lord Carnarvon va localitzar la tomba d'Amenofis I i va desenrunar la d'Amenofis III recuperant alguns objectes de l'aixovar del rei. L'esclat de la Primera Guerra Mundial va frenar els treballs a la Vall dels Reis, que no es van reprendre fins a 1916. Carter sempre havia defensat que la localització identificada per Davis com la tomba de Tutankamon en 1907, per la presència de diverses peces amb el nom del faraó, era en realitat un error, per la qual cosa la tomba del jove rei era una de les poques que quedaven per localitzar. La veritat és que no quedaven massa possibilitats i la inversió duta a terme pel lord no va donar els resultats esperats, sis campanyes d'excavació sense descobriments rellevants, i el lord va començar a desencantar-se. Temorós de perdre al seu mecenes, Carter

va oferir els seus propis diners per a continuar les excavacions una campanya més, prou per a estudiar una petita parcel·la de terreny just en l'entrada de la Vall dels Reis, al costat de la tomba de Ramses VI, que no havia estat estudiada fins al moment. Malgrat el poc prometedor del lloc, massa petit per a contenir una tomba real, l'entusiasme demostrat per Carter, va convèncer una vegada més a Lord Carnarvon de finançar la que havia de ser l'última campanya de tots dos a la Vall dels Reis. Els treballs van començar l'1 de novembre de 1922, i a pocs metres del lloc on Davis havia donat per esgotada la necròpoli real uns anys abans, els obrers van desenterrar un primer graó tallat en la roca. Es tractava d'una escalinata en la base de la qual, Carter va localitzar la porta segellada que confirmava que es tractava d'una tomba d'importància, amb el segell de la necròpoli real formada pel xacal i els nou captius. Era el dia 4 de novembre i Carter ja sabia que l'havia encertada, per la qual cosa aquest mateix dia va enviar un telegrama a Lord Carnarvon instant-li a acudir ràpidament a la Vall dels Reis. El gran descobriment es va fer esperar fins a l'arribada d'aquest, el dia 23 de novembre, moment en el qual es reprenen els treballs de desenrunament del corredor podent accedir a la segona porta segellada, aquesta vegada sí, el nom del propietari de la tomba era visible. Emocionats procedeixen a l'obertura oficial de la tomba de Tutankamon, Carter il·lumina amb una espelma l'interior de l'avantcambra de l'hipogeu davant la mirada impacient de Lord Carnarvon, la filla d'aquest, Emily i l'ajudant de Carter, Arthur Callender. Havien realitzat una petita obertura en la part superior de l'accés emprant per a això un cisell (que conta la llegenda havia estat un regal de la seva àvia abans de partir a Egipte). Les seves paraules quan li van preguntar amb insistència si podia veure alguna cosa, han passat a la història "Si, coses meravelloses!". La tomba KV62, perduda durant tres mil anys estava de tornada per a revolucionar la forma en la qual el món entenia l'arqueologia. Tutankamon havia mort aproximadament en el 1325 aC, després d'haver regnat menys de nou anys. A penes havia deixat enrere l'adolescència i la seva mort degué ser bastant sobtada, per la qual cosa els preparatius per al seu enterrament es van fer de manera precipitada, en una petita tomba que no tenia les dimensions

Lord Carnarvon, la seva filla Evelyn i Howard Carter a la Tomba de Tutankamon a la Vall dels Reis.

d'una tomba real convencional de la dinastia XVIII i que va ser modificada amb una certa precipitació per a donar cabuda a tots els elements funeraris. En morir el seu successor, Ai, aquest va ser enterrat en la part oest de la Vall dels Reis, en una tomba que podria haver-se planificat en un primer moment per a Tutankamon. Amb tot i això, la petita tomba estava gairebé intacta, malgrat els dos intents de saqueig documentats per Carter, segurament en els mesos posteriors al sepeli que degueren ser interromputs pels vigilants de la necròpoli que van procedir a segellar novament la tomba. L'enterrament contenia més de cinc mil objectes, incloent-hi divans, cofres, mobiliari, instruments musicals, carros, armes, amulets, joies, objectes personals i records familiars del monarca, ofrenes d'aliments, flors, àmfors de vi, el particular sarcòfag que contenia el seu cos momificat, estàtues i diverses capelles, en un estat de conservació impecable. Per a afrontar amb rigor l'estudi i buidatge de la tomba, Carter va buscar un equip interdisciplinari, una cosa poc habitual fins a aquest moment, i que va arribar a comptar amb el fotògraf del Metropolitan Art de Nova York, Harry Burton o el químic analític Alfred Lucas, entre altres. Però només en el buidatge de l'avantcambra es van trigar set setmanes, el material necessari per a embalar les peces extretes (gairebé dos mil metres de cotó i centenars de taulons, entre altres coses), els va fer calcular l'enorme desemborsament que estudiar la tomba anava a suposar. Una cosa sobrepasada per les circumstàncies, Lord Carnarvon va arribar a un acord amb el diari The Times per a obtenir un major finançament. Aquesta decisió va marcar un abans i

un després en el relat que la premsa feia del descobriment, la cobertura va aconseguir unes dimensions desconegudes fins al moment i en aconseguir The Times l'exclusiva total, la resta de la premsa molesta, va començar a fer-se eco de notícies indirectes i a vegades poc contrastades. El dia 5 d'abril de 1923, Lord Carnarvon moria de bacterièmia al Caire, en tallar-se una picada de mosquit mentre s'afaitava. Va ser la primera víctima de la maledicció de Tutankamon, sobre la qual periòdics i revistes de tot

el món van omplir les seves rotatives. La major part de les víctimes de la suposada maledicció van ser morts accidentals o malalties sense cap relació amb gent que entrés en contacte directe amb la tomba, però la morbositat estava servida i la pressió sobre els treballs arqueològics va arribar a ser insuportable. Malgrat tot, els treballs de recuperació dels materials es van prolongar durant més de deu anys, fins a 1939. I la resta, com ben bé hauria dit Carter ja és història, i sense dubte, una història meravellosa.

PERE MATUTES NOGUERA (Eivissa, 1895-1972)

Pere Matutes Noguera, nascut a Eivissa l'any 1895, va ser un reconegut empresari i polític eivissenc. Va dur a terme la seva carrera empresarial dins les empreses de la seva família, moltes d'elles fundades pel seu pare, Abel Matutes Torres i vinculades amb el comerç, els transports, la banca i fins i tot, la primera fàbrica de producció d'energia elèctrica, que es va mantenir en mans de la família Matutes fins a l'entrada de l'empresa pública GESA l'any 1957.

Una altra faceta molt coneguda de la seva trajectòria pública, va ser la seva dedicació a la política, on va desenvolupar la seva activitat dins de forces polítiques conegudes com "dissidents", una escissió del Partit Liberal i, a partir de la Segona República, al Partit Republicà de Centre, sempre dins l'òrbita de l'empresari mallorquí Joan March.

El 1923 amb tot just vint-i-vuit anys es va presentar com a candidat a l'escó de diputat per Eivissa i Formentera, però va ser derrotat per Carles Roman, candidat del Partit Liberal. Arran de la supressió dels ajuntaments constitu-

cionals pel directori militar, produïda el setembre de l'any 1923, Pere Matutes va ser nomenat tinent d'alcalde de l'Ajuntament d'Eivissa.

Durant la Segona República, va ser elegit dues vegades diputat, llavors per les illes Balears, no per Eivissa i Formentera, atès que per canvis en el sistema representatiu ja no s'elegien els diputats per illes. A les eleccions de 1931, es va presentar per a la coalició de dretes, però tampoc va sortir elegit, encara que sí a les següents, les portades a terme els anys 1933 i 1936.

Durant la primera d'aquestes dues legislatures, va aconseguir algunes fites importants per a la història recent de l'illa d'Eivissa, com són entre d'altres, que l'Institut de Segona Ensenyança, fins aleshores dependent de Palma, fos ascendit a institut nacional, i anomenat des d'aquell moment Institut Santa Maria d'Eivissa.

També va ser l'artífex al 1935 de la creació de l'Escola d'Arts i Oficis, ubicada a l'antic convent dels dominics. Pel que fa al patrimoni, va ser responsable de l'inici de les obres del Museu Monogràfic del Puig des Molins, sobre un solar de la finca de can Partit, donat per la família Roman. Malauradament, un fet que hauria estat molt beneficiós per la conservació del patrimoni illenc va coincidir amb l'inici de la Guerra Civil, que va paraitzar el projecte quan única-

*Pere Matutes Noguera
(1895-1972). Foto
Enciclopedia d'Eivissa i
Formentera.*

ment s'havien forjat els paraments fins l'entrada de la dècada dels seixanta.

El 1935, es va agrupar tota l'activitat comercial i industrial de les empreses de la família, de les quals Pere Matutes va ser vicepresident, però després de la Guerra Civil, quan va morir el seu pare, es va ocu-

par preferentment de la part financera dels negocis familiars, que el 1957 es varen separar de la resta d'activitats d'acord amb la Llei d'especialització bancària.

Pere Matutes Noguera va morir a Eivissa l'any 1972, enguany fa cinquanta anys.

JOAN COSTA FERRER

Santa Eulària des Riu, (1932-2022)

Malauradament, aquest gener de 2022 ens ha deixat Joan Costa Ferrer, a tres dies de celebrar el seu 91 aniversari, el que serà el primer i recordat president de l'Associació d'Amics del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera.

Joan Costa va néixer a Santa Eulària des Riu, on va ser una persona especialment estimada i valorada, tant per el seu caràcter com per la seva feina social. Actiu i dinàmic per naturalesa, al llarg de la seva vida va emprendre diferents negocis. En els primers anys de la democràcia va ser conseller de Santa Eulària pel PSOE. També va ser un dels fundadors de la Cooperativa Agrícola de Santa Eulària.

Després de jubilar-se, es va dedicar de ple a la seva labor social, centrant-se en ajudar a diferents ONG's i associacions, com són *Cáritas* i *Manos Unidas*. Abans ja havia estat promotor de diferents iniciatives per millorar la vida dels menys afavorits, formant part d'associacions com *Casas de los niños*, orientada a ajudar als orfes que malvivien als carrers de Brasil.

Va destacar també per la seva passió de la cultura i la literatura, que li va portar a traduir obres de teatre del francès al castellà.

Joan Costa va ser un gran aficionat al món de l'Arqueologia i un col·laborador excepcional del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera y del

Joan Costa Ferrer (1932-2022). Foto Diario de Ibiza.

patrimoni de l'illa. Va ser membre de la Societat Arqueològica de les Pitiüses, una associació que es va crear a mitjans dels anys 70 i que es va mantenir en actiu a prop d'una dècada. Costa era un participant habitual que assistia a les excursions que aquesta entitat organitzava els caps de setmana per a visitar jaciments d'Eivissa i Formentera. També va treballar com voluntari en moltes excavacions arqueològiques. Després de la desaparició de la societat, quan es va crear l'Associació d'Amics del MAEF, Joan Costa va ser el seu primer president, càrrec que ocuparà durant molts anys.

Tots a l'Associació d'Amics del Museu Arqueològic li recordem amb gran estima, pel seu caràcter obert i afectuós. Era també una persona que sempre estava pensant i portant a terme idees i projectes, preocupat pel patrimoni de l'illa, l'ecologia i els menys afortunats.

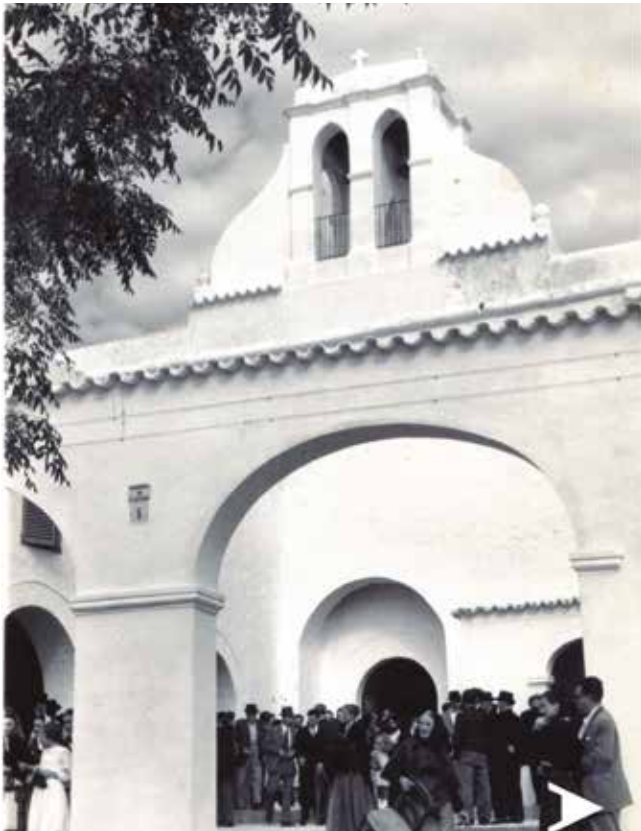
Per tot això Joan, el nostre president, et trobarem a faltar.

Gràcies per tot.

L'església de Formentera

El temple de Sant Francesc Xavier

Fanny Tur Riera

Església de Sant Antoni de Portmany. La tronera d'aquest temple és molt semblant a la de Sant Francesc Xavier de Formentera. Arxiu Vicent Ribas. Arxiu d'Imatge i So Municipal d'Eivissa (AISME).

RESUMEN

La construcció de la iglesia de Sant Francesc Xavier de Formentera a partir de 1725-1726 es conseqüència del repoblamiento definitivo de la isla iniciado en los últimos años del siglo XVII. En aquellos momentos alrededor la isla Pitiüsa contaba con alrededor de 200 vecinos residiendo de manera permanente, aunque el

perigo y la inestabilidad tardarían años en desaparecer. El proyecto que en principio debía ejecutarse en tres años, no estuvo exento de problemas y retrasos pero en la década siguiente ya fue una realidad. Entretanto se produjeron cambios entre los maestros obreros que debían ejecutarlo y en las características del templo.

ABSTRACT

The construction of the church of Sant Francesc Xavier (Formentera) from 1725-1726 is a consequence of the definitive repopulation of the island that began in the last years of the 17th century. At that time the island Pitiüsa had 200 residents, although the danger and instability would take years to disappear. The project, which in principle was to be carried out in three years, was not exempt from problems and delays, but in the following decade it was already a reality. Meanwhile there were changes between the master workers who had to execute it and in the characteristics of the temple.

L'any 1724 es va traure a subhasta la construcció d'una església a Formentera, més concretament al lloc de ses Eres, a través d'un plec amb les característiques constructives que hauria de tenir el temple. Quan l'any 1726 l'arquebisbe Manuel de Samaniego visità les Pitiüses, ja estava acceptada i encaminada la idea d'un edifici religiós de nova planta que pogués atendre la població eivissenca instal·lada a l'illa de manera estable.

El document de 1724 al qual feim referència es conserva a l'Arxiu de la Pabordia d'Eivissa (APE) i una còpia de 1725 a l'Arxiu Històric d'Eivissa i Formentera (AHEiF) dins un lligall de la Cúria de la Reial Gover-

nació d'Eivissa a causa de la reclamació posterior dels mestres d'obra que varen participar en l'edificació del temple. El contracte amb les condicions de construcció que es conserva a l'AHEiF forma part d'una causa civil incoada l'any 1737.¹

1724. SURT A SUBHASTA LA CONSTRUCCIÓ DE L'ESGLÉSIA DE FORMENTERA

Segons dades aportades per Isidor Macabich l'església fou inaugurada el 15 de maig de 1726² i segons la informació aportada per Joan Marí Cardona les obres varen començar aquell any i varen finalitzar el 1738³. L'església aleshores dita de Formentera estaria sota l'advocació de Sant Francesc Xavier i Sant Ignasi i la seua construcció va simbolitzar la consolidació del repoblament de l'illa.

Tal com reflecteix el document esmentat al principi, el punt triat per aixecar l'edifici religiós que havia d'atendre i donar cabuda a la població de l'illa que dos anys abans es calculava en més de 200 vesins, va ser el lloc de les Eres. Coneixem la data de població gràcies a un memorial redactat per la Universitat d'Eivissa dirigit al capità general de Mallorca demanant que no es permetés l'entrada a Formentera d'un vaixell procedent de Marsella, port atacat per la pesta des de 1720, que pretenia fer aiguada i carregar llenya entre altres coses.⁴

La primera data de l'albarà amb les característiques i condicions que havia de tenir la construcció és de 26 de maig de 1724. Mauro Ximeno va signar com a notari. El primer dia de juliol, exercint Antoni Domínguez de corredor, sent Antoni Bas procurador general del reverend i paborde Josep de València, va tenir lloc la primera subhasta i es va adjudicar a Batista Garcia, *mestre de cases*.

El 5 de juliol Garcia acceptà i prometé complir

1 Cúria de la Reial Governació. 'Civil. Bartomeu Torres d'Antoni, espós de Caterina Tur, contra Antoni Tur Partit, curador. II – Administració de Justícia i Governació. Data: 1737. Sign.: II.1.C 1/1 C2 P1 1737. Arxiu Històric d'Eivissa i Formentera (AHEiF).

2 MACABICH LLOBET, I. *Historia de Ibiza. III*, p. 353. Eivissa: 1965.

3 MARÍ CARDONA, J. *Illes Pitiüses III. Formentera*, p. 145. Eivissa: IEE, 1983.

4 Llibre de Regidoria 1722-1723. I – Administració Local. Sign.: I.1.R. C1 / P 1. Arxiu Històric d'Eivissa i Formentera (AHEiF). TUR RIERA, F. '1722. Un perill amenaça Formentera.' *Diario de Ibiza*.

Església de l'Hospitalet. El temple de Sant Francesc Xavier es va fer segons el model d'aquesta església de Dalt Vila. Foto: Domingo Viñets. Arxiu d'Imatge i So Municipal d'Eivissa (AISME).

els pactes i capítols esmentats posant els seus béns i persona com avaluador, però poc després va renunciar a executar l'obra i mesos després es degué tornar a traure l'obra a encant i es va encarregar a uns altres

mestres d'obra, en concret tres. Les condicions es varen actualitzar en una còpia de data 10 d'abril de 1725 sent testimonis el clergue Francesc Sala i Pere Costa de Pere Lluquí, «...de Balansat de Yviça.»

La partida pressupostària era de 2.000 lliures i els elegits per supervisar les obres i que tot es fes segons contracte eren Marc Tur *Damià*, Vicent *Lluquí*, Miquel *Jai* i Antoni *Simó*. Tur *Damià*, capità de milícies de l'illa, procurador i administrador de les despeses de l'obra, tendria un paper protagonista i a vegades polèmic, però creim important rescatar el nom dels altres tres vesins que també varen ser elegits per supervisar la marxa del projecte. El termini per finalitzar l'encàrrec era de tres anys, tot i que les

Façana de l'església de Sant Francesc Xavier, aixecada en la tercera dècada del segle XVIII al lloc de ses Eres. Foto: Domingo Viñets. Arxiu d'Imatge i So Municipal d'Eivissa (AISME).

obres, per diversos motius, varen durar més temps.

CARACTERÍSTIQUES QUE HAVIA DE TENIR EL TEMPLE

«Tothom y tota Persona que vulla entendre en fer y fabricar una Yglesia que se (h)a de fer y alsar al paraje vulgarment dit les Eres, en la Illa de formentera la qual se posa al encant de orde del Senyor Paborde, segons acord Que es feu en dita Isla...»⁵ Les condicions de la construcció varen ser les següents:

1. El temple havia de tenir la mateixa llargària i amplària que la de l'Hospital de la Vila, és a dir l'*Hospitalet*, i no s'havien d'aixecar en un principi ni capelles ni tribunes sinó tan sols les quatre parets «... dels Caps, y dels costats, llises, les quals (h)an de tenir de grux deu palms de cana, y se (h)an de puchar segons Art (h)asta la cornisa, ahon se (h)a de formar la boveda, la que se (h)á de fer de llosa a cantell...». La coberta s'havia de fer amb bona mescla per si en el futur s'hagués d'artillar «...sí per temps se volgues posar Artilleria la puga sustentar.» Aquest caràcter defensiu del primer temple que s'havia d'aixecar a l'illa després de l'inici del repoblament coinci-

⁵ Cúria de la Reial Governació. 'Civil. Bartomeu Torres d'Antoni, espós de Caterina Tur, contra Antoni Tur Partit, curador. II – Administració de Justícia i Governació. Data: 1737. Sign.: II.1.C 1/1 C2 P1 1737. Arxiu Històric d'Eivissa i Formentera (AHEiF).

Detall de la façana de l'església de Sant Francesc Xavier de Formentera, que té una tronera molt semblant a la de Portmany. Foto: Fanny Tur.

deix amb el de les quatre esglésies dels quartons d'Eivissa aixecats en el segle XIV després de la conquesta catalana de 1235. Les circumstàncies no deixaven de ser similars en alguns aspectes, tot i la diferència temporal.

2. Al terrat s'havia d'aixecar una paret de tres palms d'amplada i cinc d'alt, amb les seues respectives troneres «...a modo de antepit».
3. Les cantonades del temple havien de ser de pedra marès i seria a càrrec del mestre d'obres que guanyàs la subhasta treure-la i treballar-la.
4. El paviment s'havia de fer de lloses, mescla o marès.
5. L'interior s'havia de recobrir de calç i guix «... ó per millor dit pasada de Paleta...». Així mateix, en un cantó de l'interior s'havia de fer «... un caragol de ull ple per a muntar dalt lo terrat, y per fer fora reparada de mescla prima...».
6. S'havien de fer les claraboies necessàries perquè l'interior tengués bona llum natural «... per a que dita Yglesia prenga llum...».
7. També s'havia de fer una tronera que caigués

Aspecte actual de l'església de Sant Francesc Xavier de Formentera. Foto: Fanny Tur.

damunt la porta igual que la que tenia l'església de Portmany. La portalada havia de ser també de pedra marès.

8. Al terrat s'havia d'aixecar una casa rectoral amb cuina i rebost tal com era la de l'església de Sant Antoni «... on puga (h)abitar lo Sacerdot que (h) á de assistir en dita Yglesia...».
9. El mestre d'obres tendria l'obligació de coure i fabricar tota la calç que s'hagués de menester. Els vesins només tenien l'obligació de transportar-la des dels forns a peu d'obra.
10. Els vesins havien de portar a peu d'obra tota la pedra que fos necessària així com arena, grava i aigua. També havien de col·laborar en la construcció del temple amb 200 jornals de peó i en subministrar la fusta necessària.
11. Si l'obra no avançava a causa de l'incompliment dels vesins en les seues obligacions, el temps perdut no es comptaria a efectes del termini de tres anys.
12. Acabada l'obra, l'adjudicatari l'havia d'entregar a les persones elegides per ser les encarregades de la supervisió, que tendrien la facultat de fer-

la revisar per mestres d'obres experts i si aquests trobaven alguna falta, hauria de fer les reformes que pertocàs.

13. El dia de la revisió havia d'assistir personalment a l'acte i hauria d'assumir la meitat de la despesa. L'altra meitat seria a càrrec dels vesins o els electes.
14. El pagament de la feina es faria a través dels electes i en 4 anys, de Nadal a Nadal a preu corrent o en moneda de bilió, a criteri també dels supervisors.
15. El paborde havia de fer el pagament en tres terminis a càrrec de la partida de 2.000 lliures de bilió destinada per a l'obra. El primer abonament es faria efectiu a començament de l'obra, el segon al començar la volta i el tercer al finalitzar la construcció.

ELS MESTRES D'OBRES

Gràcies a la reclamació posterior que varen presentar, sabem que els mestres d'obra que varen fer l'església varen ser Bartomeu Casulles, Joan Canals i Antoni Escandell. A partir d'aquí, tot i que el con-

tracte estipulava que el temple havia de tenir les mateixes mides de l'església de l'Hospital de la Vila i Reial Força d'Eivissa, i la tronera i altres elements havien de ser com les del temple del quartó de Portmany, durant l'execució de l'obra es varen fer canvis engrandint i millorant l'edifici i els contractistes hagueren de recórrer a la justícia per reclamar el pagament de les modificacions.

ELS SUPERVISORS DE L'OBRA

Com ja hem dit abans, tot i ser el procurador i administrador de l'obra, a més de Tur *Damià*, varen ser elegits responsables de supervisar-la altres tres vesins Vicent *Lluquí*, Miquel *Jai* i Antoni Simó. Ara bé, atesa la personalitat i el poder de Marc Tur, és molt probable que fos ell qui portàs la veu en tot, com ja ho feia en tots els que aleshores afectaven la vida de Formentera i dels seus pobladors. Dels tres vesins esmentats no hem trobat cap altra referència amb relació a la supervisió de l'obra.

1730. RETARDS EN LA CONSTRUCCIÓ

Dos són les causes principals del retard en la finalització de l'obra, que com hem dit estava estipulada en un principi en 3 anys: la gestió de les primícies per part de Marc Tur *Damià*, com ja va esmentar Marí Cardona⁶ i canvis en l'execució del projecte, que varen encarir la fàbrica i varen provocar la reclamació dels mestres d'obres com ja hem esmentat.

Aleshores eren obrers de l'església dos eivissencs establerts ja a Formentera: Bartomeu Escandell de Bartomeu *Talaies*, natural del quartó de Portmany i Joan Colomar d'Antoni natural del de Santa Eulària.

Després de diversos problemes en la marxa i finançament de les obres, l'any 1730, quan només s'havia fet com a molt la tercera part de l'obra prevista, els dos obrers esmentats varen denunciar davant el Vicari General que feia ja sis anys que Marc Tur *Damià* tenia i no entregava la primícia de l'illa -sis aportacions entre 1724 i 1730-entregada anualment pels vesins per a la construcció de l'església «...que se empeço en la misma Ysla (...) para consuelo de dichos moradores...»⁷ i

segons ells no havia retut comptes dels sous rebuts la qual cosa havia retardat la marxa de les obres tot i haver segons ells sous de sobres per assumir-les.

La situació va ocasionar els retards esmentats tal com es reconeix a la carta enviada pels dos obrers: «...no haya forma de que dicha Yglesia se acabe...»⁸. Per aquest motiu els obrers eclesiàstics demanaven que Marc Tur entregàs els comptes en un termini de tres dies i assumir ells el control de l'obra deixant fora l'administrador i procurador: «... sin dilacion alguna de a nosotros cuenta, y razon de lo que han valido los dichos seis años de primicia, y de lo que se ha expendido y gastado en la dicha Yglesia de formentera hasta el dia de hoy, y que se nos entregue lo que faltare (...) y que en adelante no se intrometa en cobrar primicia de la dicha Ysla de formentera en todo, ni en parte...»⁹ La data de la carta és de 13 de juliol de 1730. Una setmana després Tur *Damià* responia i defensava l'escrupolositat de la seua gestió i argumentava que en cap cas els retards en la fàbrica eren culpa seua «...Sin que la demora en la perfeccion, y conclusion de dicha fabrica, pueda servir de culpa al positivo cuydado (...), viendo que los pobres habitadores de formentera, no pueden contribuir en los cargos personales a que se obligaron tempore contractus...»¹⁰. Adjuntava a l'explicació la relació de despeses sota el títol *Cargo que Yo Marcos Tur Damia, me hago de el Caudal que en mi poder ha entrado para la fabrica de la nueva Yglesia de Formentera producido de las primicias (a que se convinieron pagar los moradores de aquella Ysla) de los años 1724 (h)asta el de 1730...*¹¹

6 MARÍ CARDONA, J. *Op cit*, p. 149-150.

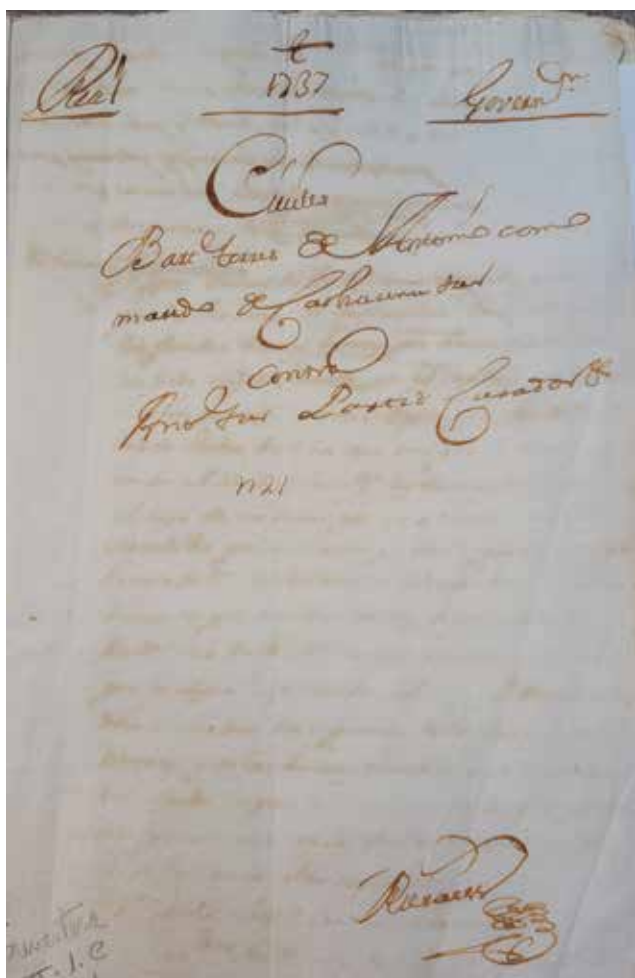
7 *Cuenta de la Administracion de la fabrica de la Yglesia de formentera. Demanda: Los obreros de la fabrica de dicha Iglesia. A Marcos Tur Damian administrador. Full 1. Arxiu de la Pabordia d'Eivissa (APE).*

8 *Cuenta de la Administracion de la fabrica de la Yglesia de formentera. Demanda: Los obreros de la fabrica de dicha Iglesia. A Marcos Tur Damian administrador. Full 1. Arxiu de la Pabordia d'Eivissa (APE).*

9 *Cuenta de la Administracion de la fabrica de la Yglesia de formentera. Demanda: Los obreros de la fabrica de dicha Iglesia. A Marcos Tur Damian administrador. Full 1. Arxiu de la Pabordia d'Eivissa (APE).*

10 *Cuenta de la Administracion de la fabrica de la Yglesia de formentera. Demanda: Los obreros de la fabrica de dicha Iglesia. A Marcos Tur Damian administrador. Full 2. Arxiu de la Pabordia d'Eivissa (APE).*

11 *Cuenta de la Administracion de la fabrica de la Yglesia de formentera. Demanda: Los obreros de la fabrica de dicha Iglesia. A Marcos Tur Damian administrador. Full 3 Arxiu de la Pabordia d'Eivissa (APE).*

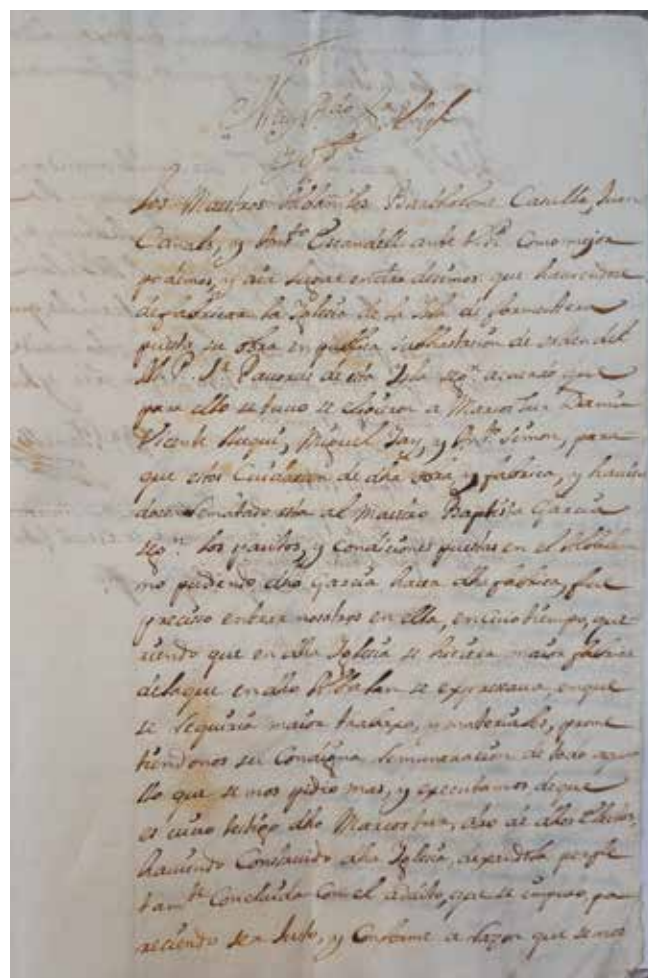

Portada de l'expedient de 1737 de la Cúria de la reial governació on s'inclou les condicions de construcció de l'església de Sant Francesc Xavier i la reclamació posterior dels mestres d'obra. II - Administració de justícia i governació. Arxiu Històric d'Eivissa i Formentera (AHEiF).

Les primícies s'entregaven principalment en quarters de blat i de civada. Els comptes presentats per Tur *Damià* suposaven una quantitat de 584 pesos recollits en sis anys.

AMPLIACIÓ DEL PROJECTE I RECLAMACIÓ

Durant la construcció del temple es varen manar fer modificacions que no s'havien contemplat en el contracte i pressupost inicial, la qual cosa motivà la posterior reclamació dels tres mestres picapedrers encarregats de l'obra «... en cuio tiempo, queriendo que en dicha Yglesia se hiciera maior fabrica de la que en dicho Albalan se expressava, en que se requiría maior trabaxo, y materiales, prometiendonos su con-

Escrit dels mestres d'obra dirigit al paborde d'Eivissa reclamant el pagament de les modificacions de la fàbrica de l'església. II - Administració de justícia i governació. Arxiu Històric d'Eivissa i Formentera (AHEiF).

digna remuneracion de todo aquello que se nos pidio mas, y executamos...».¹²

Dos dels tres oficials, Bartomeu Casulles i Joan Canals, varen presentar un escrit dirigit al vicari general demanant cobrar el suplement per les modificacions i augment de la fàbrica «...que suponen haver puesto de mas trabajo en la Yglesia (...) reconocida esta y dada por buena, y según arte según las obligaciones estipuladas en el contrato.».¹³

12 Cúria de la Reial Governació. 'Civil. Bartomeu Torres d'Antoni, espós de Caterina Tur, contra Antoni Tur Partit, curador. II - Administració de Justícia i Governació. Data: 1737. Sign.: II.1.C 1/1 C2 P1 1737. Arxiu Històric d'Eivissa i Formentera (AHEiF).

13 Cúria de la Reial Governació. 'Civil. Bartomeu Torres d'Antoni, espós de Caterina Tur, contra Antoni Tur Partit, cura-

Per demostrar que s'havien fet ampliacions al projecte, a l'escrit instaven a comparar els temples de Sant Francesc Xavier i de l'Hospital de Dalt Vila que havia servit de model, la qual cosa és fàcilment comprovable. El temple de Formentera és més gran que l'església de l'Hospitalet: «...se les mande visuren y cotexen las Yglesias de el Hospital, y Formentera ...».¹⁴

Els oficials picapedrers posaren a Marc Tur de testimoni dels canvis que se'ls hi havien encomanat «... dexandola perfe(c)tamente concluida con el addito, que se impuso, pareciendo ser justo, y conforme a razon que se nos remunerere, y pague nuestro maior trabaxo, y sudor con los materiales que pusimos, conforme se nos prometió...».¹⁵ Casulles i Canals sol·licitaven també que la Cúria nomenàs dos pèrits perquè revisassin l'obra i els materials emprats i ho contrastassin amb les indicacions de l'albarà o document tret a encant. L'assumpte es va allargar perquè a l'expedient el 27 d'abril de 1742 es va afegir una anotació eclesiàstica on es manava aclarir la implicació dels obrers esmentats en la fàbrica de l'església. A l'expedient no consta quina va ser la decisió final i si els mestres d'obra varen cobrar finalment les modificacions.

L'any 1733 es continuava treballant a l'obra i Marc Tur continuava vinculat d'alguna manera al projecte, tal com demostra un rebut signat el 15 de març d'aquell any «on Jaume Torres de Joan reconeixia haver rebut de Tur *Damià* 3 quintars i tres lliures de ferro per «...treballar per a la Yglesia de la isla de formentera...»¹⁶

dor. II – Administració de Justícia i Governació. Data: 1737. Sign.: II.1.C 1/1 C2 P1 1737. Arxiu Històric d'Eivissa i Formentera (AHEiF).

14 Cúria de la Reial Governació. 'Civil. Bartomeu Torres d'Antoni, espòs de Caterina Tur, contra Antoni Tur Partit, curador. II – Administració de Justícia i Governació. Data: 1737. Sign.: II.1.C 1/1 C2 P1 1737. Arxiu Històric d'Eivissa i Formentera (AHEiF).

15 Cúria de la Reial Governació. 'Civil. Bartomeu Torres d'Antoni, espòs de Caterina Tur, contra Antoni Tur Partit, curador. Full 5. II – Administració de Justícia i Governació. Data: 1737. Sign.: II.1.C 1/1 C2 P1 1737. Arxiu Històric d'Eivissa i Formentera (AHEiF).

16 *Cuenta de la Administracion de la fabrica de la Yglesia de formentera. Demanda: Los obreros de la fabrica de dicha Yglesia. A Marcos Tur Damian administrador.* Arxiu de la Pabordia d'Eivissa (APE).

ALTRES ACTIVITATS DELS MESTRES D'OBRES

Qui eren aquests oficials picapedrers? A final de setembre de 1724 trobam un mestre dit Antoni Escandell d'Andreu treballant a compte de la Universitat a les obres de l'església de Santa Maria la Major, avui catedral. L'oficial obrer, que aleshores era Josep Gegant, li va pagar 56 lliures i 14 sous per 63 quarteres de calç que va anar a comprar a Cala Llonga. El preu aleshores era de 90 lliures cada 100 quarteres. Escandell també va cobrar 25 sous en concepte de dieta pel viatge.¹⁷

Justament a començament d'octubre, es va pagar a un altre mestre d'obres, en aquest cas Jaume Ferrer, 3 lliures per portar quatre savines des de Formentera al cap del port d'Eivissa i dues per portar-les des d'allà al campanar de l'única església parroquial que aleshores existia.¹⁸

I trobam també dos anys després Bartomeu Casulles treballant amb el seus esclau i/o criat com a peó rompent roca del camí de sa Carrossa, avui carrer, a la Vila d'Eivissa: «... dia honza de fabrer que es dilluns he pagat A mestra Casullas sis lliures de bilió per son Gurnal per (h)aver treballat a fer las cadenas y demes faenes aont se (h)a Romput la Roca (...) y dit dia he pagat quaranta sous per lo Gurnal del seu esclau...» L'endemà i els dies següents Casulles continuava a l'obra esmentada «... dia dimar(t)s he pagat A mestra Casullas son Gurnal son sis lliures bilió per dita obra y dit dia he pagat dos lliures per lo seu Criat que serví de peo...».¹⁹ Era el febrer de 1726, any de l'inici oficial de la fàbrica del temple que durant molt de temps es va dir de Formentera.

17 Llibres dels Oficials. Llibre de l'Obrer 1724-1725. Full 6. Arxiu Històric d'Eivissa i Formentera (AHEiF).

18 Llibres dels Oficials. Llibre de l'Obrer 1724-1725. Full 7. Arxiu Històric d'Eivissa i Formentera (AHEiF).

19 Llibres dels Oficials. Llibre de l'Obrer 1726-1727. Full 10. Arxiu Històric d'Eivissa i Formentera (AHEiF).

PATRIMONI INDUSTRIAL D'EIVISSA I FORMENTERA. APORTACIONS A UNA ASSIGNATURA PENDENT

Antoni Ferrer Abárzuza

*Tot ha anat prosperant molt
sa cosa marxa i camina
que ja tenim camions
a tots els pobles de s'illa
dos fàbriques de licors
i una de calça i puntilla
i han fet un teatro nou
que hi canten bones artistes
museu, joc de futbol
garatge de biciclistes...*

Popular recollida per UC, "Des que no hi ha eleccions", *En aquesta illa tan pobra*, 2013.

Foto de les instal·lacions de les mines de s'Argentera (AFA).

RESUMEN

Hace años que dentro del patrimonio histórico se ha distinguido la existencia del patrimonio industrial y así lo recoge la propia legislación. Obedeciendo a esta sensibilidad, en Ibiza y Formentera se han efectuado la protección legal de dos grandes elementos del patrimonio industrial, las salinas de Formentera y las minas de S'Argentera. Sin embargo, aún queda mucho trabajo por hacer en este caso ya que buena parte del patrimonio industrial es desconocido, no está inventariado ni incluido en los catálogos de patrimonio municipales ni insulares. Este artículo pretende ser una aportación de mínimos con el objetivo de visibilizar el patrimonio industrial pitiuso.

ABSTRACT

For years, within the historical heritage, the existence of industrial heritage has been distinguished and this is reflected in the legislation itself. Obeying this sensitivity, in Ibiza and Formentera legal protection has been carried out for two large elements of industrial heritage, the salt pans of Formentera and the mines of S'Argentera. However, there is still a lot of work to be done in this case since a good part of the industrial heritage is unknown, it is not inventoried or included in the municipal or insular heritage catalogues. This article aims to be a contribution of minimums with the aim of making visible the Pitiusan industrial heritage.

UNA DEFINICIÓ

L'Institut del patrimoni cultural d'Espanya (IPCE) defineix el patrimoni industrial com el conjunt de béns mobles, immobles i sistemes de sociabilitat relacionats amb la cultura del treball que han estat generat per les activitats d'extracció, de transformació, de transport, de distribució i gestió creades pel sistema econòmic sorgit de la revolució industrial. Aquesta, com quasi totes les definicions, conté afirmacions susceptibles de crítica i més ara que la revolució industrial es vista com un procés desigual, no continu i amb formacions i desaparicions locals més o menys ràpides; el mateix passa amb la referència a "sistemes de sociabilitat", expressió que amaga tota casta de maneres d'exploració de les persones que construïen i accionaven aquells ginys que ara veim com un patrimoni a conservar. Però tant-se-val, ara, tot això, sempre que ho tinguem present i no atorguem un a la tècnica un protagonisme impropï.

La definició de l'IPCE entén aquest patrimoni industrial com inseparable del paisatge en què es va generar, i del tot inconvenient aïllar-lo de les tècniques, procediments, relacions i dels arxius que tal activitat va crear. Aquesta interpretació que vincula els artefactes amb el lloc i la funció on prenen sentit serveix de vací a la descontextualització i al gens recomanable estudi limitadament i estrictament tècnic de tal patrimoni. Atesa aquesta diversitat de fonts d'informació existents, el seu estudi cal abordar-lo mitjançant la metodologia específica que s'ha desenvolupat els darrers anys pròpia de l'anomenada Arqueologia Industrial.

Igualment segons l'IPCE, "aquesta disciplina científica estudia i posa en valor els vestigis materials i immaterials com a testimonis històrics dels processos productius. El seu estudi ens aproxima a una millor comprensió de les estructures i els processos que han generat el desenvolupament de les societats tecnicoindustrials, les seues fonts d'energia, els llocs i espais de treball, la seua organització productiva i la seua manera de respondre a una economia basada en la mecanització dels processos productius"¹

Tals definicions no se salven de ser susceptibles de crítica. Per exemple, i fonamentalment, el fet de partir de les restes materials ("el conjunt de béns mobles i immobles") —que seria pròpiament el patrimoni industrial que pot ser objecte d'estudi estrictament arqueològic i després objecte de l'aplicació de les lleis vigents sobre patrimoni històric pel que fa a la protecció— fa que no es comenci des del plantejament de l'estudi històric de les "activitats d'extracció, de transformació, de transport, de distribució i gestió" sinó de la materialitat. Això implica alguns problemes, especialment el de quedar finalment descompensat l'estudi i que acabi limitat a l'estudi purament o sobretot tecnològic, que és aquell al qual la praxis arqueològica més comú està més habituada.

L'estudi merament tecnològic es aquell que descriuria, per exemple, sense anar més enllà, el funcionament d'un molí hidràulic o un circuit de ferrocarril saliner o el procés de neteja d'un mineral extret de la terra. Fet i fet, el parany d'aquest tipus d'estudi n'és un en el qual caurem de ple en el present article, que se centra en cridar l'atenció sobre el patrimoni in-

1 <https://www.culturaydeporte.gob.es/planes-nacionales/planes-nacionales/patrimonio-industrial/definicion.html>.

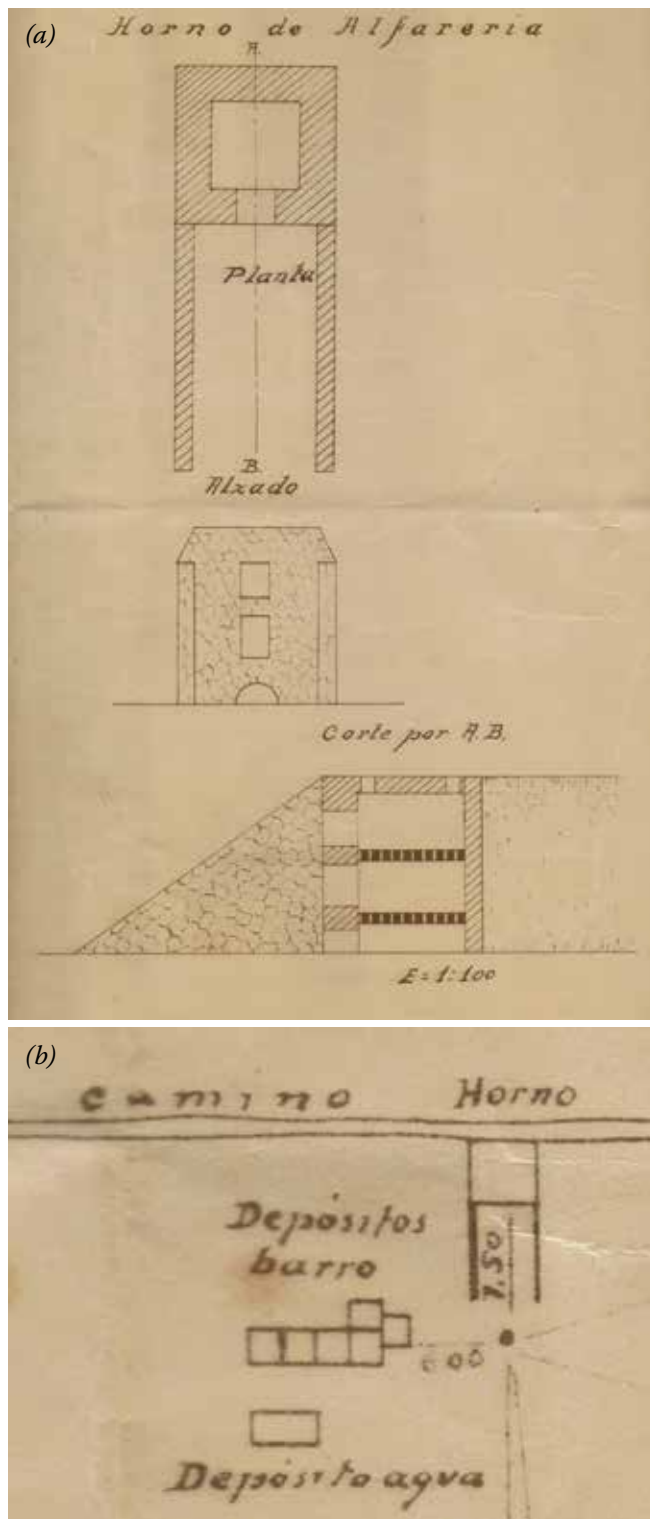
Terrisseria de can Guillem, a Cala Llonga. Foto: Rafael Cabrerizo, c. 1960; (Ferrer & Mezquida, 2009).

dustrial pitiús, és a dir “en el conjunt de béns mobles immobles” susceptibles de ser qualificats patrimoni industrial. En aquest sentit, la matèria, els mobles i immobles, convenientment assenyalats, inventariats i ubicats ens han de servir per anar més enllà en el moment del seu estudi complet. Reconegut el parany, cal valorar molt positivament que el desenvolupament de l’arqueologia industrial ens permeti assenyalar com a objectes d’estudi els “bens industrials” i fer-los, per tant, susceptibles de ser objecte d’aplicació de les lleis de protecció patrimonial destinades als béns arqueològics.

Mentrestant, es troba en procés de maduració el concepte legal de paisatge històric. Quan ho faci es converteix en una eina de protecció d’unitats històricament coherents de territori. De moment, però, hauré de continuar amb la tradicional distinció entre llocs concrets on es documenten acumulacions d’evidències del passat i la resta del territori, on l’acumulació és de densitat més baixa o aparentment absent. Els primers són el que comunament anomenem béns patrimonials o jaciments arqueològics, que acostumam a ubicar en les cartes patrimonials o arqueològiques que després passen als planejaments urbanístics. El

resultat són mapes de punts, més o menys exhaustivament realitzats, en els quals es cartografien les acumulacions de més alta densitat. Aquesta manera de procedir pot atorgar seguretat jurídica al planejament urbanístic, tanta com, a la vegada, contribueix a descontextualitzar les traces del passat, com si en els seus moments de fundació, funcionament i abandó no haguessin estat immerses en el mateix indret geogràfic que a l’actualitat, en el mateix paisatge que avui se’ns mostra més o menys modificat.

Tota una altra qüestió es distingir el patrimoni industrial d’aquell altre que se sol anomenar etnològic. Certament, alguns elements que avui no dubtam a incloure en la categoria de béns etnològics, eren vistos en el seu temps com innovacions, per exemple els molins fariners de vent. Ara bé, la definició de l’IPCE ens proporciona un criteri cronològic ja que lliga aquest patrimoni a la revolució industrial. Així aquells enginyers tècnics que podem situar cronològicament abans d’aquell període que es pot situar, a les nostres latituds, clarament avançat el segle XIX, quedarien fora de l’abast del patrimoni industrial i de la seua principal eina d’obtenció de coneixement, l’arqueologia industrial.

(a i b) Projecte del forn de la gerreria de Can Guillem, 1936 (Arxiu municipal de Santa Eulària).

Un criteri d'inclusió en la categoria de patrimoni industrial, a més del ja exposat i que es deriva de la definició de l'IPCE, és el de desatenció. És a dir, que l'impuls al coneixement i protecció patrimonial efectiva d'allò que és testimoni "de les estructures i els

processos que han generat el desenvolupament de les societats tecnicoindustrials" ha permetre repensar la nostra noció de global de patrimoni i obrir-la a elements que fins ara havíem deixat al marge o fins i tot que havíem admès.

Tot allò que està desatès i que arran de l'aportació de l'arqueologia industrial pot ser ara vist com a patrimoni pot ser un criteri d'inclusió en la categoria de patrimoni industrial.

EL PATRIMONI INDUSTRIAL PITIÚS PROTEGIT

Pel que fa aquesta categoria de patrimoni, a Eivissa i Formentera no hem superat encara la fase d'inventari, ubicació cartogràfica i inclusió en els catàlegs que afecten els planejaments urbanístics del patrimoni industrial. Res encara, per tant, de plantejar-nos paisatges d'interès cultural industrial ni coses semblants. El present article pretén només exposar unes línies generals per a la redacció d'un inventari o inventaris —legalment haurien de ser-ne sis, un per a cada municipi de les Pitiüses. Amb aquesta intenció, exposo els béns patrimonials —acumulacions d'esforços i inversions fetes en el passat— susceptibles de ser legalment reconeguts com a béns integrants del patrimoni industrial.

El patrimoni industrial és present a la Llei 12/1998, de 21 de desembre, del Patrimoni històric de les Illes Balears, en una posició tan rellevant com és l'article 2, destinat a definir els béns que integren el patrimoni històric de les Illes Balears, entre ells:

"els béns i valors de la cultura, en qualsevol de les seves manifestacions, que revelen un interès històric, artístic, arquitectònic, arqueològic historicoindustrial (...)".

Seguint aquesta inclusió entre tot allò que integra el patrimoni insular, existeixen dos Béns d'interès cultural (BIC) declarats pel seu alt valor com a béns i valors de la cultura amb interès historicoindustrial, un situat a Eivissa i l'altre a Formentera. Es tracta del BIC de s'Argentera, declarat com a zona arqueològica (BOIB núm. 101/2003, de 15 de juliol), i el BIC de les salines de Formentera, declarat com a lloc històric (BOIB núm 114/2004, de 19 d'agost).

Certament s'han incoat altres expedients de declaració de béns que poden ser considerats industrials que finalment no s'han culminat. El cas més crida-

ner és el dels molins aiguaders de Sant Francesc de s'Estany i de Sant Jordi de ses Salines (BOIB núm. 101/2003, de 15 de juliol), un intent de l'aleshores Comissió Insular del Patrimoni Historicoartístic d'Eivissa i Formentera de declarar béns catalogats conjuntament trenta-quatre molins amb els seus safareigs i en ocasions també alguna sénia que formava part de l'agrupació d'elements hidràulics. Els molins aiguaders s'entendrien com a patrimoni industrial en tant que elements mecànics, però s'entén fàcilment que només tenen sentit en el context del seu ús agrícola, com les sènies. Els molins i les sènies servien per treure aigua per regar, de manera que les declaracions haurien d'incloure la terra que permetien irrigar i les tècniques i coneixements que s'aplicaven en aquesta irrigació. Tot i així, la seua declaració, si arriba a culminar-se, és important, especialment si s'inclouen en els expedients els motors-bomba que es conserven juntament amb els molins i les sènies i que s'afegiren més recentment a aquests conjunts hidràulics. El risc de desaparició que corren aquests motors és més elevat perquè no gaudeixen del prestigi dels ginys a tracció animal (les sènies) i eòlica (els molins) que substituïren.

També és de lamentar que la declaració de BIC de la sénia i el safareig de l'hort de Can Murtera, va ser anul·lada per sentència judicial (Sentència 415/2006, de 29 de novembre del Jutjat Contenciós i Administratiu núm. 2 de Palma). Tampoc no arribà a finalitzar-se l'expedient de declaració de BIC en la categoria de monument amb un radi de protecció de cent metres del far de la Mola (BOIB núm. 118/1997, de 20 de setembre).

Un element que en aquest cas sí està declarat BIC (BOIB núm. 46/1993, de 15 d'abril) que es pot considerar integrant del patrimoni industrial, en la seua variant d'arquitectura militar, és el conjunt d'instal·lacions artilleres de sa Caleta, tot i que és clar que la declaració, en la categoria de zona arqueològica, es va decidir a causa de la presència de l'importantíssim jaciment fenici del mateix nom (Ramon, 2007). Ho prova el fet que altres instal·lacions militars de la mateixa època no han estat protegides de cap manera, ni tan sols incloent-les en els catàlegs municipals. Recentment, les instal·lacions militars han estat rehabilitades recentment.

Un cas interessant i únic a Formentera —i segurament a Eivissa— és el pou d'en Plater, recentment estudiat per Àngel C. Navarro Sánchez (2016: 15-25).

És el resultat d'una petició feta des de Formentera i materialitzada el 1954 per l'Obra Sindical de Col·nització del règim franquista. Consisteix en un pou dotat de maquinària elevadora reparada per un edifici de planta rectangular amb coberta de teula a doble vessant i un safareig d'acumulació de l'aigua que aflorava el motor-bomba de gasoil. El conjunt es conserva, maquinària inclosa, i és propietat del Consell Insular de Formentera tot i que fins a la recerca de l'esmentat À. C. Navarro es mantenia inscrit a nom de Falange. Es pot considerar que la titularitat pública el dota de certa protecció patrimonial tot i que el més adient seria declarar-lo Bé d'interès cultural o, almenys, Bé catalogat. Les terres que irrigava, visibles a la fotografia de 1956 es troben parcialment ocupades per construccions més recents.

També a Formentera, dins del recinte de la tristament cèlebre Colònia penitenciària, a la Savina, i declarat BIC conjuntament amb les restes d'aquest penal, es conserva precàriament un element industrial de planta rectangular i coberta a doble vessant sobre encavallades dotat a l'interior d'un dipòsit que estava destinat a impregnar les xarxes de pesca de les substàncies que garantissin la seua vida útil. A propòsit de l'anomenada casa de les Xarxes. Va ser construït el 1956 però poca cosa més se sap d'aquell edifici que generalment es confon amb un element del penal.

El penal, anomenat successivament Colònia penitenciària, Destacament penal i Presó Central de Formentera és igualment patrimoni industrial per l'època en què va ser construït (1940-1942) amb algunes modificacions de quan va ser convertit en quarter d'Infanteria (1943 en endavant). Certament es tracta d'un exemple d'arquitectura penitenciària efímera. Darrerament s'han fet diverses aportacions al seu coneixement, però encara no hi ha cap estudi arqueològic publicat i el que s'ha fet se centra especialment en la documentació d'arxiu (Ferrer, 2020). Un cas semblant són les instal·lacions militars de la base d'hidroavions que s'implantà a l'estany Pudent (Mir, 2010). Es tractaria d'exemples d'instal·lacions militars d'aviació construïdes a partir de 1936. Entre elles destaca el dipòsit de combustible blindat, ben visible entre la carretera de la Savina as Pujols i la vora de l'estany. També dues torres, una al cap de Barbaria i l'altra a la Mola, de vigilància i senyals per als hidroavions. Aquestes instal·lacions, llevat de les dues torres, es troben dins del BIC de les Salines de Formentera. Les

esmentades torres estan incloses en el Catàleg del patrimoni cultural de Formentera.

Encara a Formentera, dues cases notables conserven elements relacionats amb la producció especulativa de vi. Es tracta de can Marroig (Serra & Yern, 2005) i de can Ramon (Ferrer & Graziani, en premsa). Aproximadament de la mateixa època, la darrerria del segle XIX, as Caló es conserva la casa de l'Alambí, on es destil·lava rapa per a la producció d'alcohol igualment relacionada amb la indústria vinatera revifada arran de la caiguda de la producció a França per mor de la fil·loxera (Colomar, 2009: 20; Pastor, 2016).

En aquest mateix context, el petit refugi des Caló va ser autoritzat pel ministeri d'Hisenda l'any 1909 per al tràfic de mercaderies entre Formentera i Eivissa amb la mateixa categoria que el port de la Savina.² Construït a la darrerria de la dècada de 1920, es conserva el torn que permetia treure en sec i per tant guardat de maltempsades el llaüt del tràfic, un element refet o restaurat l'any 2005 (Romaní, 2005, 2006). Aquest torn es troba dins l'entorn de protecció del Bé d'interès culturals dels varadors (BOIB núm. 62/2022, de 23 de maig).

A banda de molins fariners de vent, que estan en el límit entre la tecnologia popular (tot i que el seu dia eren elements que clarament podríem anomenar industrials) i el pròpiament anomenat patrimoni industrial, aquests són els elements que gaudeixen d'algun tipus de protecció patrimonial, o que, com els molins de pouar aigua esmentats, s'han volgut dotar d'aquesta protecció.

EL CAS DEL BIC SES MINES I DE SES SALINES DE FORMENTERA

Les mines de s'Argentera i les salines de Formentera són els dos Béns d'interès cultural que clarament són valuosos per ser acumulacions de solucions tècniques i maquinària industrial, a més de ser palimpsests de les tècniques i maquinàries anteriors a la Revolució Industrial, ja que en ambdós casos s'exploten, almenys des de l'edat mitjana.

Ses Mines i ses Salines es tracta de dos casos diferents i tots dos han suscitat interès científic de caire cultural. Deixarem de banda ara la producció cien-

Volant de transmissió de fusta i ferro, farinera i fusteria de ses Casetes, 2015 (AFA).

Màquina d'en Palla, Formentera (Facebook, Luigi Ferrer Mayans).

² Agraïeix a Àngel C. Navarro Sánchez haver-me posat en co-neixement de l'existència d'aquesta Reial ordre publicada a la *Gaceta de Madrid* núm. 51/1909, de 20 de febrer, p. 460.

*Interior de la màquina des Cavallet, ses Salines, 2006
(AFA).*

tífica des de la perspectiva de les ciències naturals, lògicament més abundosa per al cas saliner en tant que forma part principal d'un Parc natural, el de ses Salines d'Eivissa i Formentera. Així, la zona de mines de s'Argentera ha despertat un interès històric (Marí, 2001; Jordà i altres, 2011; Cingolani & Ferrer, 2021: 86) i arqueològic important (Hermanns, 2015a i b), tot i que encara incipient. En canvi, la producció d'aquest tipus d'estudis respecte de ses Salines comença a ser notable, tot i que si es té en compte el potencial documental i arqueològic de la zona, encara ha d'augmentar molt més. Fins i tot es pot dir que el vessant arqueològic no s'ha explotat més que mínimament i es redueix a exploracions geofísiques del subsòl (Schulz-Maas, 1997) i a prospeccions extensives destinades a localitzar jaciments arqueològics (Carta arqueològica d'Eivissa; Marí & Morán, 1999). En contrast, la producció des del punt de vista històric, basada en documents escrits, gràfics i testimonis, és voluminosa, començant pels estudis del recentment desaparegut mestre de geògrafs Joan Vilà Valentí (1953, 1955, 1961). Són imprescindibles els estudis sobre toponímia d'Enric Ribes (1992 i la seua tesi doctoral de 2009, inèdita però accessible a TESEO). És necessari esmentar la meua pròpia aportació documental en solitari (Ferrer, 1999, 2004 i 2015: 143-148 i 321-343) i en col·laboració (Ferrer i altres 2016, 2017).

En cap dels dos casos, però, la major part d'aquests estudis no aborden, o ho fan mínimament, la investigació sobre les instal·lacions més recents, de caire industrial. I això a pesar que la lletra de les declaracions de BIC incideixen en aquest aspecte i el fan primordial a l'hora de prendre la decisió de la declaració. Mentrestant, aquest patrimoni continua degradant-se. Tant és així que la situació ha arribat a la premsa diària local en més d'una ocasió (Convalia, 2017). La redacció dels respectius plans especials de protecció, una figura d'ordenació urbanística que estableix els usos, circulacions i activitats autoritzables a les zones declarades BIC, col·laborarà en la recuperació dels elements industrials. Fa falta, però, un impuls més decidit i tenir clar el valor patrimonial dels elements que recauen en el camp d'estudi de l'arqueologia industrial.

LES SALINES D'EIVISSA

Com en el cas de les salines de Formentera, l'estat de degradació dels elements patrimonials o el seu canvi d'ús injustificat, ha generat articles de la premsa

La sènia de l'hort d'en Tanques, a Cala Llonga, dotada d'una moto-bomba nova, fotografiada el dia de la finalització dels treballs d'instal·lació, 1959 (Ferrer & Mezquida, 2009: 53).

diària (Real, 2010). El més greu, sens dubte, és el fet que les Salines d'Eivissa no comptin amb una efectiva protecció patrimonial per mitjà de la declaració de BIC, tal com es va fer a Formentera, la qual cosa crea una desigualtat de tractament patrimonial que no es pot justificar únicament perquè unes salines estan en explotació i altres, les de Formentera, no. A falta de BIC existeix, certament, la normativa relativa al Parc natural, concretament el Pla d'ús i gestió del Parc natural de ses Salines d'Eivissa i Formentera, PRUG (BOIB núm. 196/2005, de 31 de desembre), el qual reconeix que “el patrimoni històric del Parc constitueix un dels seus principals actius tant en el seu àmbit marí com terrestre” (art. 2.1.3) i contempla la preservació dels béns patrimonials.

Aquest PRUG preveu entre els seus objectius (article 1) operacionals inventariar els elements que conformen el patrimoni històric del Parc natural (OP-27), “potenciar el seu valor etnològic i simbòlic intrínsec i els valors ecològics i paisatgístics relacionats, afavorint la seva rehabilitació, l'ús públic, el gaudi i la difusió d'aquests valors” (OP-28). A tal efecte, el Títol setè del PRUG està dedicat a la conservació del patrimoni històric. La definició de patrimoni històric que pretén establir l'article 72 no s'ajusta a l'establert per la Llei 12/1998 del patrimoni històric de les Illes Balears, que serà preponderant per sobre la del pla. L'article següent, en consonància amb l'esmentada OP-27, estableix que “a efectes de protegir planificar, gestionar i restaurar els béns del patrimoni de major rellevància dins el Parc, s'ha d'elaborar un Inventari

del patrimoni històric del Parc Natural de ses Salines d'Eivissa i Formentera. Aquest inventari serà elaborat amb la col·laboració del Consell Insular d'Eivissa i Formentera i ha d'ésser aprovat per la CIOTUPHA”. L'article següent defineix la informació que l'inventari ha de contenir sobre cada bé i s'ofereix un llistat provisional de béns a incloure a l'inventari (annex A06).

Aquest llistat, pel que fa a la matèria que tracta aquest article, inclou les esglésies i els nuclis rurals de Sant Francesc i sa Revista perquè foren declarats BIC com a conjunts històrics el 1996 i com a “elements d'interès històric” sense cap altra protecció patrimonial més que la inclusió en aquest annex del PRUG, els següents: el nucli de sa Canal, el port de sa Canal i l'estany de sa Sal Rossa. Salta a la vista que el llistat és decebedor ja que, per a les Salines d'Eivissa, deixa sense mencionar molts elements que classificables com a elements del patrimoni industrial saliner. Com s'ha dit, el PRUG és de 2006 (bé, publicat el darrer dia de 2005) i, des d'aleshores no em consta que s'hagi aprovat l'inventari de patrimoni a que fa referència aquest document per tal de poder “protegir, planificar, gestionar i restaurar els béns del patrimoni de major rellevància”.

Clarament, per tant, bones intencions expressades a les lleis i documents normatius no són suficients. I, així, mentre a Formentera l'agent degradador del patrimoni cultural saliner és l'abandó i la inacció, a Eivissa s'han dut a terme obres i transformacions, autoritzades o no, que han destruït per sempre o almenys disminuït molt el valor d'elements de gran vàlua des del punt de vista del patrimoni industrial.

Els elements ferroviaris

Un element del patrimoni industrial que gaudeix en general de gran acceptació i visibilitat és el ferroviari. Això, però, no ha estat obstacle per veure'l desaparèixer quasi completament d'Eivissa, on només es conserven alguns trams de via i alguna vagoneta, i de Formentera, on es conserven dues màquines i algunes vagonetes.

Els ferrocarrils saliners, però, no foren els únics que existiren a Eivissa. Les obres del port de la ciutat, projectades el 1880 per Emili Pou i dirigides a partir de 1885 per Bernat Calvet Girona, requeriren una gran quantitat de pedra que majoritàriament es va extreure del Clot Vermell i es transportà gràcies a una via fèrria, sobre vagonetes mogudes per una locomotora i es col·locaren al seu lloc per mitjà d'una grua de

Moto-bomba que va substituir la Màquina d'en Palla, ses Salines, Formentera (AFA).

vapor locomòbil (Alemany, 2001: 226-230). La notícia va ser recollida a la premsa local:

“El lunes de esta semana se dió principio al desmonte del terreno donde ha de construirse el camino del tranvía para la conducción de los bloques que se extraigan de la cantera del Clot Vermey. Dicho camino debe ser de tres metros, empezando en el citado paraje y siguiendo por la falda del Monte de los Molinos, a unos 25 metros próximamente de la costa, hasta llegar a la carretera de S. José, desde donde tomará mayor anchura. Es regular que el motor que se emplee para el transporta de los vagones sea una máquina de vapor, como se dijo desde un principio por ser indisputablemente el más económico y sencillo” (Hemeroteca Municipal d'Eivissa, *La Isla*, 8-3-1884).

Pràcticament al mateix temps, el 1896, la indústria salinera d'Eivissa i Formentera, com s'ha dit, es va

dotar de maquinària ferroviària i s'hi instal·laren vies fèrries d'ample especialment estret (Molina de Dios, 1999). Tant en un cas com en l'altre hi havia darrere, com a enginyers, les figures d'Emili Pou i Eugenio Molina.

Capítol a banda mereixen els elements mòbils relativament especialment a la declaració de ses Salines de Formentera. Em referesc concretament a les locomotores i vagonetes de la sal que afortunadament s'han salvat en el cas de Formentera, almenys les de vapor, no així les de motor Diesel. A Eivissa, en canvi, foren venudes com a ferralla fa temps. Aquestes màquines s'han beneficiat de l'interès que desperten i estan perfectament classificades i descrites. Concretament, la locomotora que pertany a la col·lecció privada de Vicent Costa és una A. Koppel, 020T-20PS, de 4,5 tones de pes en buit, número de fàbrica 10436 i va estar en servei entre 1926 i 1966. L'altra, que actualment també para en mans particulars, és una Decauville 020T-Tipus 1, de 3,25 tones, número de fàbrica 242 i va entrar en servei el 1885 i va ser donada de baixa el 1966, després d'una profunda reconstrucció feta a València els anys 40 del segle XX. Pel que fa a les dues locomotores de motor Diesel, es tractava de dues Maffei que funcionaren entre 1960 i 1974 (Manera & Molina de Dios, 2009). Hi ha informacions que s'han de confirmar però que en principi indiquen que les màquines Diesel foren venudes a un col·leccionista de Mallorca i que, almenys el 2011, es conservaven en aquella illa.³ No cal dir que seria del màxim interès recuperar-les, i també la de vapor Decauville abans esmentada, la locomotora més antiga de Balears.

Les dues locomotores de vapor estaven el 1989 dins un magatzem de ses Salines. No molt lluny, a la vora del dipòsit de combustible per als hidroavions construït a prova de bombes, hi havia una bona quantitat d'estructures de ferro de les vagonetes que arrossegaven aquelles màquines. Actualment es no se sap on es troben, llevat d'algunes que són visibles, disperses per jardins particulars com a motiu ornamental i, naturalment, sense cap tipus de tractament de conservació. Al costat del que queda del mur del Guafe, recentment restaurat encara que només parcialment, s'havien col·locat i hi romangueren uns anys dues d'aquestes estructures de ferro de vagonetes so-

³ Vegeu el post de Flickr de Jörg Seidel: <https://www.flickr.com/photos/34148515@N03/5796853364/in/photostream/>.

bre un tram de via, però ja s'han retirat.

A Eivissa, com s'ha dit, les locomotores s'enviaren fora de l'illa com a ferralla i també la major part de les vagonetes i de les vies. Això no obstant, arran de la I Fira de la Sal, de 2016, Antoni Tur "Sendic" va reposar les peces de fusta d'una vagoneta que ara conserva l'empresa Salinera Española.

Pel que fa a la història de la mecanització de les salines d'Eivissa i Formentera i sobre el nombre, ubicació i funció de la maquinària, el 3 d'agost de 1888 es publicà en el diari *El Ebusitano* la crònica de la visita a ses Salines d'Eivissa d'un grup de persones acompanyades per l'enginyer Eugenio Molina, de la qual val la pena transcriure un fragment:

"...recorrimos las calzadas sorteando los innumerables montones de sal que sobre las mismas los salineros en número de trescientos iban apilando... los salineros afanándose en su labor, estos cavando la sal, aquellos amontonándola y los de más allá sacándola en capazos para depositarla en las calzadas; los vagones del tranvía yendo y viniendo para transportarla a los depósitos; potentes máquina de vapor moviendo aparatos elevadores para agotar las aguas madres (...) después de haber contemplado por breves momentos la molturación de la sal que se efectúa en cuatro molinos movidos por una máquina de vapor, la operación de meterla en sacos, transportarla en vagones al embarcadero y desde allí estibarla directamente por medio de una canal o plano inclinados, en buques de poco calado que o bien la llevan a su destino definitivo o al puerto de Ibiza para ser trasbordada a otros de mayor porte" (Hemeroteca municipal d'Eivissa, *El Ebusitano*, 03-08-1888).

El Correo de Ibiza, el 3 de març de 1902, proporciona més informació sobre la mecanització de ses Salines en una de les seues cròniques, firmada per "X":

"Los trenes de la Compañía son franceses, sistema Decauville; verificase la tracción por medio de elegantes locomotoras, y en cada uno de sus infinitos viajes al cargadero arrastran con acelerada rotación diez o doce vagones abarrotados de la blanquísima sal en grano que se ostenta aquí y allá y en depósitos de enormes cantidades, afectando la forma de inmensas pirámides truncadas... Llegada la sal al recinto del cargadero, soberbia y maciza construcción de sillería

Detall de l'engrana de la roda de pales de la Màquina d'en Palla, Formentera (AFA).

que habla con merecido elogio de los alarifes ibicencos, allí, en magníficos aparatos movidos por una máquina de vapor de 15 caballos de fuerza, se tritura el cristalino grano y se criba y selecciona siendo vertido sin interrupción por canalones dispuestos al efecto en el vientre inmenso de la barcaza o gánguil que se columpia suavemente sobre las olas de la ensenadas junto al robusto andén, batido por el agua y besado por la espuma. Trasládase el valioso cargamento a la nave que lo espera balanceándose a cuarenta o cincuenta metros de distancia, o es llevado al puerto de la Ciudad, en las barcazas uncidas en convoy al remolcador de la Compañía Salinera." (Hemeroteca municipal d'Eivissa, *El Correo de Ibiza*, 03-03-1902).

En una publicació de l'any 1929 que passa per ser la primera guia turística de les Pitiüses, obra de Juan B. Enseñat, Bartolomé de Roselló i Alejandro Llobet Ferrer, titulada *Ibiza y Formentera* i editada per la Sociedad de Atracción de Forasteros de Barcelona, s'afirmava que l'empresa salinera comptava amb cinc màquines de vapor fixes, tres locomotores i un remolcador (p. 53). El remolcador era el Salinas, del qual pot llegir-se una nota escrita per CVJ (Cosme Vidal Juan) en el moment de la seua retirada del servei a *Diario de Ibiza* de 15 d'abril de 1965, accessible a través de l'Hemeroteca municipal d'Eivissa. Sobre les locomotores és interessant la resposta de José María Fernández, director de Salinera Española SA a Eivissa, a la pregunta sobre la roda de pales des Cavallet i els trens saliners:

"La rueda de palas malvive frente a sa Revista, pero está muy deteriorada. No estaría mal recuperarla como elemento paisajístico y patrimonial. De los trenes, en cambio, queda sólo

*su recuerdo y algunas fotografías. La primera locomotora llegó en octubre de 1896: una Decauville francesa de tres toneladas, fabricada en los talleres Petit-Bourg de Seine-Oise, con vía de 750 milímetros de ancho. Luego vino otra, de la misma marca, de cinco toneladas. Y siguió una Couillet, de vapor, belga, fabricada por Marcineille. Aquellas locomotoras que parecían de juguete arrastraban hasta 14 vagonetas. Al final, se sustituyeron por cabezas tractoras Diesel-Deutz que estuvieron en activo hasta 1966, momento en que empezaron a utilizarse tractores y remolques.” (González, Miguel Ángel. “José María Fernández: «El problema de las salinas es muy grave»”, *Diario de Ibiza*, 15 d’abril de 2009).*

Màquines fixes

Pel que fa a les màquines de vapor fixes, en queda ben poca cosa. A Formentera es conserva part de la maquinària d’un motor de gasogen a la Casa de sa Roda o Màquina d’en Palla, compresa en la declaració de BIC abans referenciada. Els testimonis orals asseguren que primerament hi va estar instal·lada una màquina de vapor procedent de les mines de s’Argentera d’Eivissa, dotada d’un fumeral d’obra ja desaparegut i que va funcionar fins cap a 1930. Posteriorment s’hi va instal·lar un motor de gasogen o gas pobre marca Crossley i més tard, cap a 1940, un altre de diferent marca, més potent, i emplaçat en un lloc diferent dins del mateix edifici. Finalment s’hi va posar un motor Diesel en una caseta exterior, substituït després per un Bolinder Diesel procedent del pailebot *Cala Falcó* i encara posteriorment un Deutz, que es conserva actualment; tots aquests Diesel accionaven una bomba centrífuga que va deixar sense ús la roda de pales (entrevista de M. Colomar i A. Ferrer a Vicent Costa Yern, 9-8-2009).

A les salines d’Eivissa existien dues rodes de pales semblants a la de Formentera. Antoni Torres Garcia, a la seua obra *Memòria d’un mestre saliner* (1997), recordava que:

“...no molts anys enrere, l’equip de bombeig des Codolar estava constituït per una gran roda de pales, moguda per un motor de gas que ocupava dos maquinistes. Amb una màquina així, per alimentar convenientment les salines era necessari mantenir la roda en moviment quasi tot l’any, treballant dia i nit, a vegades sense res-

pectar diumenges ni festius. Però en tot i això, si una caiguda de nivell de la mar es prolongava en excés, s’originaven problemes en l’aprovisionament d’aigua, ja que la quantitat aportada resultava insuficient, en èpoques d’alta evapotranspiració, que és quan els concentradors i cristallitzadors es tornen més assedegats (...). Hi ha altres dues electrobombes a la zona des Cavallet, accionades per motors de 30 i 22 kw de potència (...) Aquestes dues bombes substituïren una segona roda de pales, de la qual es pot veure encara el cos principal.” (p. 45-46).

Com a resum de la descripció i modificacions introduïdes en aquest conjunt de giny impulsors d’aigua es pot atendre que a firma Miquel Frontera a *Salines de les Balears* (2005):

“La roda de pales és un altre dels antics mecanismes d’impulsió d’aigua emprats a les salines. Encara es podem veure a les Pitiüses. A Formentera es conserva una estructura de fosa de 4,5 metres de diàmetre, actualment sense pales de fusta (la màquina d’en Palla). Se’n conserva una altra de molt similar a la casa del motor del Cavallet, a Eivissa. També n’hi havia a les cases del Pont de Dalt, al Codolar, per impulsar l’aigua cap a l’interior de les salines, i a la casa del motor del Roig, per moure les aigües mares per la zona interior o per treure-les cap a la mar. Aquestes rodes es varen instal·lar en l’època d’Eugenio Molina i en principi funcionaven amb màquines de vapor. Aquestes màquines varen ser substituïdes per motors de gas pobre, posteriorment per motobombes de gasoil (amb la qual cosa deixaren d’usar-se les rodes) i finalment per electrobombes.” (p. 139).

Elements marítims

Esment a banda mereixen les embarcacions i va-radors pertanyents a l’empresa Salinera Española SA, que si bé foren molts, s’han reduït dràsticament fins a la seua mínima expressió. El transport de sal es feia com és sabut per via marítima, a bord de vaixells mercants de diferent eslora i calat. La majoria d’aquests vaixells no podrien atracar directament al moll de sa Canal i fondejaven al voltant d’aquest carregador o bé al port de la ciutat d’Eivissa. El mateix es pot dir de Formentera, no més que l’embarcador o Guafe va ser destruït els anys noranta del segle XX. El transport des de sa Canal o des de la Savina fins als vaixells dels

Farinera de Can Correu, Santa Eulària, avui desmantellada, les peces les conserva l'Ajuntament, 2009 (AFA).

compradors de la sal es feia per mitjà de barcasses. Aquestes barcasses formaven el gruix del patrimoni flotant saliner (González, 2020). I així mateix el remolcador *Salinas*, vaixell longeu, ja que va fer servei entre 1889 i 1959 (CVJ, 1965: 3; González, 2019).

Actualment, però, únicament es conserva una barcasseta —gavarra menor que la barca—, i en molt mal estat, als varadors de sa Canal, vora les *maquinielles* (cabrestants o argues), també molt desmantellats, amb què es feien pujar les barcasses als varadors.

Patrimoni industrial saliner: conclusió

Els elements ferroviaris, màquines fixes i elements marítims de la indústria salinera s'han d'entendre formant part d'una infraestructura general destinada a la producció de sal i a la seua transformació (sal mòlta). A la vegada, a causa de l'antiguitat d'aquesta indústria, existeix tota una estratigrafia d'elements, estructures i disposicions espacials dels mateixos elements heretades dels temps anteriors. És cert que les obres escomeses a partir dels anys 80 del segle XIX donaren a ses Salines, tant d'Eivissa com de Formentera una fesomia molt pròxima a l'actual, però també que les

permanències anteriors i les innovacions posteriors són destriables a partir de la seua anàlisi per part de l'arqueologia industrial. Aquesta és la gran feina pendent i que s'hauria de començar a dur a terme més prompte que tard.

EL PATRIMONI MARÍTIM

L'estudi del patrimoni marítim és una disciplina per si mateixa, però no hi ha dubte que conflueix amb les tècniques i procediments de l'estudi del patrimoni industrial. De fet, els vaixells experimentaren transformacions al ritme que es generalitzaven innovacions tècniques que se'ls podien aplicar. La més gran d'aquestes innovacions va ser el motor, primerament de vapor i després els Diesel. Les conseqüències de la motorització dels vaixells ha estat subratllat pels historiadors de l'economia com un dels factors fonamentals o, de fet, el factor fonamental, en els canvis socioeconòmics produïts a partir de la segona meitat del segle XIX. Les noves condicions del transport per mar va permetre prescindir dels factors naturals, bàsicament el règim de vents, i establir comunicacions més ràpides i periòdiques (Cirer, 1986: 129-132).

El patrimoni marítim es pot distingir en tres grans grups: la infraestructura portuària i de senyals, les embarcacions que naveguen, les que estan en sec i les enfonsades, i, finalment, tota la documentació existent sobre aquests béns (vegeu Hermanns, 2020). En el primer hi ha els ports i els fars, que estan sotmesos a legislació i règim de gestió propi. Tot i així, les obres funcionals que s’hi fan periòdicament poden ser condicionades a la conservació dels elements patrimonials. Així mateix, es poden aprofitar algunes instal·lacions en desús total o parcial com a infraestructures culturals. És el cas del far de la Mola, a Formentera, convertit en centre d’interpretació de la mar i la navegació. També és il·lusionant el projecte de Museu de la Mar impulsat per l’Associació Maritimocultural d’Eivissa i Formentera, el qual aprofita la Casa de Sanitat del port i sobretot els pantalans de la part interior del Muro per tenir-hi vaixells tradicionals en ús, tant de titularitat pública com, sobretot, privada. Aquest és darrer és el gran mèrit del projecte museu, la seua orientació a facilitar un lloc d’amarrament a les embarcacions tradicionals premiant així la seua conservació. Això hauria de fomentar el seu ús, recuperació i fomenta els oficis dedicat a la seua reparació.

Per raó dels requeriments de tractament de protecció de la fusta, les embarcacions són la part del patrimoni marítim més exposat. Més difícils de conservar encara són els vaixells de gran eslora i pràcticament impossible els mercants que eren la columna vertebral del tràfic de productes entre les illes i els ports continentals. Un cas de recuperació en curs és el del falutx *Reina del Mar* (Tur, 2022: 61-70). S’ha de mencionar la importància dels derelictes de vaixells de, diguem-ne, cronologia industrial que es coneixen i els que s’han de localitzar i catalogar. Així, és necessari que les cartes arqueològiques subaquàtiques incloguin aquests derelictes de cronologia més recent (Hermanns, 2020).

Finalment, la documentació d’arxiu gràfica i escrita respecte d’aquest patrimoni és, lògicament, nombrosíssima. Però també és relativament desconeguda, tal vegada a causa d’aquesta immensitat i del fet que estigui distribuïda a diferents arxius segons la seua naturalesa i titularitat. No obstant aquesta dificultat, el *Libro Verde del Plan Nacional de Protección del Patrimonio Cultural Subacuático Español* (2009) del Ministerio de Cultura recull que

“se deberá impulsar la investigación de toda clase de fuentes documentales, la puesta en valor de las mismas y la programación sistemática de proyectos sobre ellas que sirvan para facilitar programas de investigación subacuática a corto, medio y largo plazo. España, por fortuna para el conjunto de nuestra sociedad, cuenta con un acervo documental en nuestros archivos de todo tipo, pero singularmente aquellos nacionales de tipo general o específico como el Archivo de la Corona de Aragón, el Archivo General de Simancas, el Archivo General de la Armada, el Archivo General de Indias y otros menores.” (p. 17).

LES FÀBRQUES

És el patrimoni industrial per antonomàsia i a Eivissa està representat indiscutiblement per la fàbrica tèxtil de Can Ventosa (EEiF, 2015). Les treballadores tèxtils de Can Ventosa, juntament amb els saliners, s’organitzaren per aconseguir millores en les condicions de treball i salarials. Desafortunadament, la fàbrica va ser desmantellada pel que fa a la seua maquinària, però es manté part de l’edifici.

Existeixen altres llocs que són anomenats fàbriques, més avall tractarem dels generadors de llum, però cal mencionar la fàbrica de sabons de la família Vilàs. Simptomàticament, l’*Enciclopèdia* no recull aquesta fàbrica i se centra en l’edifici anomenat Cas Saboner, obra de Joan Gómez “Campos”. Afortunadament, Pere Vilàs (2004), va descriure el procés de fabricació del sabó en tant que testimoni directe.

La toponímia costanera del municipi d’Eivissa conserva els topònims sa Fàbrica d’Alcohol i sa Fàbrica des Vidriol, a ses Figueretes i es Viver respectivament. La primera se situava a l’actual avinguda d’Espanya, es va muntar la dècada dels vint del segle XX i

Etiqueta de conserves “Estanque del Peix” d’empreses de Joan Suau Bennàssar, començament del segle XX (Centro de Documentación Publicitaria).

va funcionar fins a devers 1960 (Ribes, 2006: 104). La segona va ser una instal·lació d'elaboració de productes químics, concretament àcid clorhídric, que hauria funcionat entre 1861 i 1864 (Cirer, 1986: 123-126; Ribes, 2006: 61-65). A la venda de l'Horta, parròquia de Jesús, vora ca n'Obrador, es conserven unes ruïnes que s'atribueixen a una fàbrica d'alcohol, presumiblement de garrova, però que encara no s'han estudiat.

Entre 1898 i 1909 va existir la fàbrica de conserves de peix de Críspul Gotarredona (Cirer, 1986: 100 i 106) i a Formentera es va intentar convertir l'estany des Peix en una factoria piscícola, de la qual sembla que queden infraestructures notables però no estudiades. Pel que sembla, l'empresa almadravera de Formentera també va provar l'envasat de conserves, en concret de l'empresa del mallorquí Joan Suau Bennàssar, a començament del segle XX (Ministeri de Cultura, Premsa històrica, *La Tarde*, Palma de Mallorca, 9-7-1904):

“El señor Suau también embarca conservas de pescado, siendo el único depositario de las que se elaboran en Formentera (razón social Borrás y Compañía) y copartícipe de la *almadraba* que allí funciona, compuesta de 14 barcas que dan ocupación a más de sesenta pescadores.”

Sobre l'almadrava de Formentera, s'ha de consultar l'article de Benjamí Costa (2014) i la bibliografia que cita en aquesta aportació. La revista *Formentera Report*, en el seu número 8, de 2010, publica unes fotografies preses per Virgili Garcia Maria els anys vint o trenta, en una de les quals es veuen el que semblen dues de les barques de l'almadrava posades en sec a la Savina

ELS MOLINS I LES FARINERES

Els molins fariners de vent han gaudit sempre de bona premsa, la seua estètica i segurament el famós capítol del Quixot no és aliè a aquesta general i indiscutible acceptació d'aquestes màquines com a patrimoni històric. Els molins fariners d'aigua ja no han estat tan fàcilment acceptats, no són tan coneguts i sobretot no gaudeixen del prestigi dels molins de vent. La seua fesomia més humil, el seu funcionament més fosc i el fet d'estar situats vora torrenteres fa temps eixutes els ha relegat a l'oblit. Només darrerament se n'han recuperat alguns, com el d'en Tià, a Buscastell (Cirer, 2012), el molí de Dalt, a Santa Eulària, i s'està excavant es Molinot, al torrent de ses

Fonts, Sant Josep de sa Talaia (Ferrer, Graziani, Kirchner, 2018: 357-371).

Molts d'aquests molins són d'origen ben antic i per mantenir-los en ús eren objecte de freqüents reparacions, substitució de peces i fins i tot de reformes completes, com demostra bé l'estudi de l'esmentat molí de Dalt (Ferrer & Kirchner, 2021: 65-95). En la seua darrera fase, arran d'unes obres de renovació fetes l'any 1912, aquest molí era de roda vertical, metàl·lica. Una modernització que també es troba altres molins, com a l'esmentat molí d'en Tià i, també a Buscastell, al molí de la Peres (Cirer, 2012); ja s'ha mencionat el molí d'Enmig, a Santa Eulària, originàriament format per dos molins de rodet o roda horitzontal que el segle XVIII va ser dotat d'una roda vertical per ser accionat amb motor de gasogen en els anys vint del segle XX, després de les corresponents reformes integrals. El motor de gasogen accionava també una serraria.

En general, els molins d'aigua han estat incorporats al catàlegs de patrimoni, però hi ha altres elements relacionats amb la conversió del gra en farina que s'han d'incloure en aquests catàlegs perquè ara per ara no hi són. És el cas particularment interessant dels molins fariners motoritzats, comunament anomenats farineres, i que solien anar acompanyades de serreries o fusteries que aprofitaven el mateix motor, generalment Diesel o de gas pobre o gasogen. Es tracta d'un element clarament industrial que no ha rebut suficient atenció fins ara.

L'estudi de les construccions anteriors a 1956 que s'ha fet obligatori almenys als municipis de Sant Joan de Labritja i Santa Eulària des Riu, ha permès estudiar una farinera, la de ses Casetes, carretera de Santa Gertrudis. El molí s'hi conserva perfectament tot i que no el motor que el feia funcionar. S'hi va instal·lar el 1932 dotat d'un motor Diesel de 20 cavalls, substituït per un de gasogen el 1950, que també accionava la maquinària d'una fusteria (Ferrer & Graziani, 2016).

A Formentera funciona una única farinera —sa Farinera de Formentera—, fundada l'any 1958 (Marí, 1993: 84), però n'hi va haver més. Per exemple, quan el molí Vell de la Mola va deixar de funcionar ho va fer perquè Joan Torres Mayans, Joan des Moliner, va instal·lar un motor que accionava les moles i així ho va narrar ell mateix a les seues memòries inèdites. Simptomàticament, l'interès de l'Administració i del públic en general se centra en el molí de vent, obviant total-

ment el molí motoritzat que el substituï. Fent contrast amb aquesta afirmació, recentment el Consell Insular de Formentera ha instal·lat un molí elèctric de fabricació austríaca (Osttioler Getreidemühlen) a la Cooperativa Agrícola de Formentera.

Com a element que era percebut com a modernitzador, al llarg del segle XX la inauguració de les farineres solia ser objecte d'una crònica a la premsa local. Per exemple, el *Diario de Ibiza* (22-11-1932, Hemeroteca municipal d'Eivissa) es va fer ressò de l'esmentada farinera de ses Casetes i no va ser un cas únic. El cercador de l'Hemeroteca municipal d'Eivissa permet localitzar altres esdeveniments semblants convertits en notícia d'abast insular: “Tengo el gusto de poner en conocimiento de mis clientes y al público en general haber instalado un Molino Harinero de Construcción Moderna movido por electromotor... Félix Costa Torres, Carretera a San Juan, número 10”, vora l'escorxadador aclaria en un altre anunci (HME, *El Resumen*, 1-9-1921); “Anteayer tarde tuvo lugar en el pueblo de San Miguel la bendición del molino harinero propiedad de los Sres. Miguel Tur y D. Juan Costa... el motor es marca «Graul» de 12 caballos de fuerza y aplicado al molino pueden obtenerse 300 kgs. de harina por hora” (HME, *La Voz de Ibiza*, 14-10-1924); “Dos emprendedores jóvenes de S. Rafael se proponen montar en dicho pueblo un molino harinero y una almazara para aceite” (HME, *La Voz de Ibiza*, 5-11-1925).

La taula que acompanya aquest article relaciona una sèrie de farineres, però no són ni de bon tros totes les que funcionaren a les illes. El seu inventariat i inclusió en els catàlegs municipals de patrimoni és una qüestió pendent.

TERRISSERIES

En el límit entre el que és patrimoni industrial i patrimoni etnològic, es troben les terrisseries, més comunament anomenades gerrerries o teuleres. Realment les gerrerries que es conserven a Eivissa —no n'hi va haver cap a Formentera— tenen poques mostres d'industrialització si exceptuam la fàbrica de maons de Can Clavo —Ladrilleras Ibicencas—, fundada el 1932 i que a partir de 1956 es va especialitzar en material de construcció —totxo ceràmic buit— fins al seu tancament com a centre productor el 2021 (Cirer, 2003: 359). En canvi, la major part de gerrerries o teuleres que tenim documentades ara per ara sembla que

foren muntades a la darrerria del segle XIX i sobretot ja en el segle XX.

No debades, l'informe, de 1845, redactat pel cap polític provincial de Balears, Joaquim Maximilià Gilbert, assegura que només hi havia una terrisseria a Eivissa, situada a la parròquia de Sant Jordi, sens dubte la de ses Coves, vora el cementeri Vell de la ciutat d'Eivissa (Macabich, 1967: II, 261). Abans, el Pla de millores il·lustrat de la darrerria del segle XVIII, afirma que no n'existia cap (AHEiF, Extracto del Plan instructivo de agricultura industria y policia de campaña en las ysas de Yviza y Formentera).

Aquestes cronologies ja ens indiquen, per si soles, que la manufactura de terrissa a Eivissa és un component més del procés d'industrialització. Ja sabem que és un procés tímid, discontinu i de manifestacions poc espectaculars, però, observat en conjunt, es manifesta clarament.

Va existir una gerrerria a Cas Ferró, pla de Vila, documentada els anys vint del segle XX i avui sembla que totalment desapareguda. Es conservà fins als anys noranta la teulera d'en Gra d'Arròs i Joan de ses Penyes a Cala Llonga. Pot quedar alguna cosa de la de Can Guillem al mateix indret de Cala Llonga, data el 1936, i perviu, abandonat, el forn d'una de més antiga anomenada de ses Durbandes o de Can Porxo. El port de Cala Llonga i la zona de Cala Llonga de Dins era rica en gerrerries perquè hi havia molta argila al Sòl d'en Serrà, també aigua i disponibilitat de llenya als puigs propers.

Cal pensar que proveïment d'aquests tres elements indispensables, argila, aigua i llenya, era el primer condicionant en la ubicació de les gerrerries o teuleres. Si un dels tres elements era escàs, bona part del benefici que s'obtenia de la venda de les peces ceràmiques s'havia d'esmerçar en el seu transport.

La gerrerria d'en Joan Planells “Daifa”, situada a Can Clavo, es va convertir en la mencionada empresa de fabricació de totxos, característica per la seua alta xemeneia. Propera, una mica més endavant per la carretera de Sant Joan, a la barda d'en Serra, hi havia la de Can Planes, que es conserva perfectament però en desús. La de ses Coves, abans esmentada i que podia datar de la darrerria del segle XVIII o començament del XIX, ha desaparegut totalment. A Can Negre es conserva un taller que pertany a la família Daifa, el qual va estar llogat a durant molts anys a Antoni Marí “Frígoles” i que continua en ús, amb el nom de sa

Teulera amb procediments modernitzats —sobretot el forn— i encarat sobretot al turisme i a la divulgació de la manufactura de ceràmica mitjançant cursos i demostracions.

ALTRES ELEMENTS INTEGRANTS DEL PATRIMONI INDUSTRIAL

El fet que agrupi dins d'aquest epígraf una sèrie d'elements patrimonials no significa que els consideri de menor importància. És simplement una qüestió del meu limitat coneixement sobre aquests mateixos béns i de limitat espai disponible. Fet i fet, a més de completar moltíssim la brevíssima menció que he fet dels elements que ja he tractat, caldria afegir-ne molts altres a la llista del tot provisional de testimonis del procés d'industrialització que formen part del patrimoni historicoindustrial d'Eivissa i de Formentera.

Per exemple, hem deixat sense comentar els generadors d'electricitat, sobretot perquè, pel que sé, en queden escassíssims testimonis. Si de cas al molí d'Enmig de Santa Eulària por conservar-se alguna cosa d'una turbina hidroelèctrica que s'hi instal·là els anys vint del segle XX. A Formentera m'asseguren que alguns dels motors de la planta generadora d'electricitat des Ca Marí són peces de museu. Res no queda, però, de l'elèctrica d'empreses Matutes ni tampoc de la muntada per Josep Roig Pijuan a la ciutat d'Eivissa. De totes elles es pot obtenir informació a l'*Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera* (vegeu també Cirer, 2016a i b). Afortunadament, alguns autors han dedicat esforços a aquesta qüestió de la història de l'electrificació. És el cas de Felip Cirer, que a publicat una sèrie d'articles a la premsa diària tractant el tema (Cirer, 2016c i d).

Igualment caldria referir-se a la modernització de les comunicacions per terra i també per mar. Entre les primeres hi ha la progressiva transformació dels camins generals en carreteres, començant per la d'Eivissa a Sant Joan, de la dècada dels seixanta del segle XIX. A Formentera la construcció de la carretera de la Savina a la Mola, ja dins del segle XX, és una fita important en la seua història recent. Es conserven elements i trams d'aquestes carreteres originals que ben mereixen una exhaustiva documentació. L'arxiu de la Conselleria de Vies i Obres del Consell d'Eivissa conserva documentació preciosa sobre aquest procés de modernització viari (vegeu Valero, 2012).

Amb les carreteres, començaren els primers vehicles motoritzats i, a més dels primers automòbils,

els primers camions de transport de mercaderies. Difícilment pot quedar cap d'aquells vehicles, però sí algunes fotografies que il·lustren aquella innovació tècnica (Fajarnés, 1995: 164-165).

L'agricultura es va veure afectada per aquestes millores en el transport. S'ha mencionat el cas del vi, esperonat per la caiguda de la producció a França, però es pot parlar també de l'ametlla, amb una producció important però sense elaborar i per tant sense una infraestructura que hagi deixat acumulacions tècniques gaires perceptibles; diferent és el cas dels albercocs albercocs secs o orellanes, que necessitaven canyissos i llocs per assecar-los i, especialment, construccions per sotmetre'ls a desinfecció per mitjà de l'ensofrat.

I dins d'aquest apartat entrarien totes les novetats que va originar l'atenció als primers viatgers que es podrien anomenar turistes, des d'edificis destinats a allotjament i servei de menjars i beguda fins a embarcacions destinades a excursions turístiques, passant per instal·lacions d'elaboració de begudes refrescants. Entre els primers, l'hotel Portmany, l'hotel IFA i el restaurant Ca n'Alfredo, compten ara amb històries monogràfiques, dues obra de Felip Cirer (2017, 2018) i la de l'establiment formenterer de Josep Serra i Agustí Yern (2005), mentre que a l'*Enciclopèdia* es poden trobar dades sobre alguns d'aquests negocis encarats al primer turisme; vegeu, per exemple, la veu fonda, que repassa les principals i més antigues de les Pitiüses (DA, 2001). Per exemple, *El Correo de Ibiza* del 22 d'abril de 1900 esmenta la fàbrica de begudes gasoses de Críspul Gotarredona, actiu comerciant a cavall dels segles XIX i XX. Es tracta de tot un univers que s'ha estudiat des del punt de vista històric (Ramón, 2000; Cirer, 2004) però no tant des de l'òptica tècnica, de les transformacions socials que comportava i en absolut sobre les restes que han quedat d'aquell període la indústria turística pionera.

En relació a aquestes arquitectures de serveis, a més d'altres aspectes, interessa abordar la qüestió dels materials amb què es construïen. Aquí ha d'entrar tota la qüestió de les pedreres de marès, d'arena, les graveres i de com es transportava aquell material —el falutx *Reina del Mar*, abans esmentada, s'hi dedicava. Ja s'ha parlat de les teuleres, que també feien totxos i rajoles, però cal aprofundir en el nostre coneixement sobre les indústries que elaboraven les rajoles hidràuliques i les que feien ciment roig i guix. Per exemple, el 1925 s'anunciava a la premsa la casa Martín Guasp, a la carretera de Sant Josep, que oferia ciment, blocs,

mitjans i revoltos de formigó i rajoles hidràuliques blanques i grises, a la vegada que anunciava que “en breve se fabricarán mosaicos de toda clase de dibujos (HME, *La Voz de Ibiza*, 25-08-1925). Els forns de calç, han rebut més atenció, però es troba a faltar un inventari detallat.

CONCLUSIONS

L'època de la industrialització a Eivissa i Formentera ha estat estudiada sobretot per J. C. Cirer (1986, 2009), i específicament sobre Formentera cal afegir el nom de S. Colomar (2009). Aquesta industrialització tardana, desigual i de desenvolupament lent i fluctuant ha deixat testimonis de gran interès. No obstant aquest indiscutible valor, el seu reconeixement ple com a part del patrimoni històric comú ha de salvar encara diversos obstacles. Un dels més resistents és la seua cronologia: és un patrimoni que estava en ús fa només dues o tres generacions i això fa que no sigui plenament valorat. Un altre obstacle no menor que l'anterior és la mateixa naturalesa industrial d'aquest patrimoni, que és vist com aliè, no autòcton. Un altre factor en contra és el fet que algunes de les indústries patrimonialment valuoses han continuat funcionant i per això la seua renovació constant ha eliminat total o parcialment els elements anteriors. Finalment, en altres casos, la caiguda en desús de l'element ha fet que sigui substituït completament per un altre immoble.

Com s'esdevé freqüentment quan es tracta de patrimoni històric, ens trobam davant de la necessitat de fer pedagogia. Cal explicar i demostrar que per a dur a terme el canvi d'ús d'un element del patrimoni industrial no és necessària la seua destrucció o desfiguració severa. La base, el començament d'aquest camí ha de ser, és clar, que aquests elements patrimonials industrials hagin estat reconeguts prèviament com a tals. I aquí està la clau: reconèixer. És a dir, que s'ha d'aprendre quina cosa és el patrimoni industrial, s'ha d'estudiar, inventariar, catalogar i incloure en la gran categoria que és el patrimoni històric. I aquí els i les professionals de la història i de l'arqueologia i les Institucions que tenen competències sobre el patrimoni històric en tenim tota la responsabilitat.

BIBLIOGRAFIA

Alemany, Joan (2001): *Els grans ports de les Balears. Palma, Alcúdia, Maó, Eivissa, la Savina*, Ports de Balears, Lünwerg Editores, Barcelona.

- Bofill Mercadé, Josep Lluís (2004): “Luz y Energía”, *Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera*, Consell Insular d'Eivissa i Formentera, Universitat de les Illes Balears, Eivissa, vol. 8, p. 63. On line: <http://www.eeif.es/veus/Luz-y-Energia/>.
- CVJ [Cosme Vidal Juan] (1965): “Adiós a un buque venerable: el «Salinas» (1890-1965)”, *Diario de Ibiza*, 15-4-1965 (Hemeroteca municipal d'Eivissa).
- Cingolani, Stefano; Ferrer Abárzuza, Antoni (2021): *Eivissa i Formentera entre dos regnes, 1276-1298. Col·lecció de documents. Edició i estudi*, Ajuntament de Santa Eulària des Riu, Eivissa.
- Cirer Costa, Felip (2012): *Buscastell. Un estudi de geografia humana*, Consell d'Eivissa, Eivissa.
- Cirer Costa, Felip (2016a): “L'empresari Josep Roig Pijuan”, *Diario de Ibiza*, 28-08-2016 (<https://www.diariodeibiza.es/cultura/2016/08/21/lempresari-josep-roig-pijuan/861553.html>).
- Cirer Costa, Felip (2016b): “L'elèctrica compra Llum i Energia”, *Diario de Ibiza*, 04-09-2016. (<https://www.diariodeibiza.es/pitiuses-balears/2016/09/04/lelectrica-compra-llum-i-energia/864190.html>).
- Cirer Costa, Felip (2016c): “L'electricitat arriba a Eivissa”, *Diario de Ibiza*, 18-09-2016 (<https://www.diariodeibiza.es/ibiza/2016/09/18/l-electricitat-eivissa-30227847.html>).
- Cirer Costa, Felip (2016d): “L'electricitat arriba als pobles”, *Diario de Ibiza*, 02-10-2016 (<https://www.diariodeibiza.es/ibiza/2016/10/02/l-electricitat-als-pobles-30219150.html>).
- Cirer Costa, Felip (2017): *L'hotel Portmany: la utopia d'un antonienc*, Miquel Costa Editor, Eivissa.
- Cirer Costa, Felip (2018): *Restaurant Ca n'Alfredo, 1934-2018*, Miquel Costa Editor, Eivissa.
- Cirer Costa, Joan Carles (2003): “Ladrilleras Ibicencas SA”, *Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera*, Consell Insular d'Eivissa i Formentera, Universitat de les Illes Balears, Eivissa, vol. 7, p. 359.
- Cirer Costa, Joan Carles (1986): *1790-1920. Demografia i comerç d'Eivissa i Formentera. 130 anys d'una economia viva*, Institut d'Estudis Eivissencs, Eivissa.
- Cirer Costa, Joan Carles (2009): *Xifres per a una història, una història en xifres*, Premi Vuit d'Agost 2006, Consell Insular d'Eivissa, Eivissa.
- Cirer Costa, Joan Carles (2004): *De la fonda a l'hotel. La gènesi d'una economia turística*, Edicions Documenta Balear, Palma.
- Colomar, Santiago (2009): *Formentera a l'època contemporània (1782-2007)*, Edicions Documenta Balear, Palma.
- Convalia, Carmelo. “Las salinas de Formentera, en ruinas”, *Diario de Ibiza*, 17 de febrer de 2017.
- Costa Ribas, Benjamí (2014): “Notes històriques sobre la pesca amb almadrava a les Illes Pitiüses”, *Eivissa* núm. 56, p. 42-53.
- Diversos autors i autores (2002): “Fonda”, *Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera*, Consell Insular d'Eivissa, Consell Insular de Formentera, Universitat de les Illes Balears, Eivissa, vol. 6, p. 65-66.

- EEiF (2015): "Ventosa, Fàbrica", *Enciclopèdia d'Eivissa i Formentera*, Consell Insular d'Eivissa, Consell Insular de Formentera, Universitat de les Illes Balears, Eivissa, vol. 13, p. 148-149.
- Fajarnés Tur, Enrique (1995): *Lo que Ibiza me inspiró*, Consell Insular d'Eivissa i Formentera, Eivissa.
- Ferrer Abárzuza, Antoni (ed.) (1999): *Tratado de las reales salinas de Yviza y Formentera (c. 1803)*, Editorial Mediterrània-Eivissa.
- Ferrer Abárzuza, Antoni (2004): *Les salines i la sal al Llibre de la cadena, 1261-1696*, col·lecció "Llibre de la cadena", 4, Ajuntament d'Eivissa.
- Ferrer Abárzuza, Antoni (2015): *Captius i senyors de captius a Eivissa. Una contribució al debat sobre l'esclavitud medieval (segles XIII-XVI)*, Publicacions de la Universitat de València.
- Ferrer Abárzuza, Antoni (2020): "A la colònia penitenciària (de Formentera)", *Nouidiari* (sèrie de 6 articles, publicats entre 20-09-2020, 27-09-2020, 04-10-2020, 11-10-2020, 25-10-2020 i 01-11-2020).
- Ferrer Abárzuza, Antoni; Colomar Marí, Maria; Planells Ripoll, Joan (2016): "Una descripció de les salines de 1660 enviada al ducat de Savoia per Lluís Riambau Eimeric. L'estirp Riambau a Eivissa", *Eivissa* núm. 59, p. 26-33.
- Ferrer Abárzuza, Antoni; Frontera Serra, Miquel; Tur Torres, Antoni (2017): *Salinas de las Islas de Yviza y Formentera*, Institut d'Estudis Eivissencs, Eivissa.
- Ferrer Abárzuza, Antoni; Graziani Echévarri, Glenda (en premsa): "Can Ramon, avanç de l'estudi històric i arqueològic", *Formentera. Jornades d'Estudis Locals «Joan Marí Cardona»* 2018.
- Ferrer Abárzuza, Antoni; Graziani Echévarri, Glenda (inèdit): *Estudi històric i arqueològic de sa Farinera de Ca n'Andreu*, 2016.
- Ferrer Abárzuza, Antoni; Graziani Echévarri, Glenda; Kirchner, Helena (2018): "Es Molinot. Primeros resultados de la excavación de un molino de cubo (Eivissa, Islas Baleares)", *XI Congreso Internacional de Molinología. Memòria, arquitectura, enginyeria i futur*, Mallorca 10-20 d'octubre de 2018, Consell de Mallorca, ACEM, Palma, p. 357-371.
- Ferrer, Antoni; Kirchner, Helena (2021): "Watermills on Ibiza (Balearic Islands). A Documentary and Archaeological Case Study in Santa Eulàlia des Riu", a Kirchner, H.; Sabaté, Flocel (eds.): *Agricultural Landscapes of Al-Andalus, and the Aftermath of the Feudal Conquest*, Brepols, Turnhout (Bèlgica).
- Ferrer Abárzuza, Antoni; Mezquida Orti, Ana (2009): *El port de Cala Llonga. Col·lecció d'imatges*, Associació de Vesins de Cala Llonga, Ajuntament de Santa Eulària des Riu, Eivissa.
- González, Miguel Ángel (2019): "Los remolcadores", *Diario de Ibiza*, 28-9-2019.
(<https://www.diariodeibiza.es/ibiza/2019/09/28/remolcadores-29660037.html>).
- González, Miguel Ángel (2020): "Sal y gabarras", *Diario de Ibiza*, 31-10-2020.
(<https://www.diariodeibiza.es/dominical/2020/10/31/sal-gabarras-29490618.html>).
- Mir, José Luis (2010): *Formentera: base d'hydroavions (1936-1953)*, Productora Deunoscuantos, Eivissa.
- Molina de Dios, Ramón (1999): "Líneas férreas industriales de las Baleares", a Vidal Olivares, J. (coord.): *Siglo y medio del ferrocarril en España, 1848-1998: economía, industria y sociedad*, Instituto Alicantino de Cultura Juan Gil-Albert, Alacant.
- Navarro Sánchez, Ángel C. (2016): "Sobre el pou d'en Plater, una millora agrària rellevant en la Formentera de Postguerra", *El Pitiús* 2017, p. 15-25.
- Hermanns, Marcus Heinrich (2015): "La zona minera de s'Argentera, isla de Ibiza (Islas Baleares)", *Fites* núm. 15 (2015), p. 36-43.
- Hermanns, Marcus Heinrich (2015b) "Las minas de s'Argentera: explotación de galena de época preromana en Ibiza", a López Ballesta, J. M. (coord.) *Phicaria. III Encuentros Internacionales del Mediterráneo. Minería y metalurgia en el Mediterráneo y su periferia oceánica*, Universidad Popular de Mazarrón, Murcia, p. 265-277.
- Hermanns, Marcus Heinrich (2018): "La bella durmiente de ses Salines", *Diario de Ibiza*, 25-3-2018.
(<https://www.diariodeibiza.es/ibiza/2018/03/25/bella-durmiente-ses-salines-29960595.html>).
- Hermanns, Marcus Heinrich (2020): *L'illa i la mar. El paisatge historicomarítim de l'illa d'Eivissa i el seu patrimoni cultural submergit*, Premi Vuit d'Agost 2018, Consell Insular d'Eivissa, Eivissa.
- Hermanns, Marcus Heinrich (2022): "El patrimoni marítim i pesquer a l'illa d'Eivissa: la perspectiva arqueològica", *XX Jornades de Cultura Popular de les Pitiüses*, Federació de Colles de Ball i Cultura Popular d'Eivissa, Eivissa, p. 39-54.
- Jordá Bordahore, L., Hermanns, M. H., Jordá Bordahore, R. (2011): "Apuntes para el conocimiento histórico de las minas de plomo argentífero de S'Argentera (Ibiza) en los siglos XIX y XX", *De Re Metallica* núm. 17, p. 1-12.
- Macabich, Isidoro (1967): *Historia de Ibiza*, Ediciones Daédalus, Palma, 4 vols.
- Manera Erbina, Carles; Molina de Dios, Ramón (2009): "Actividad salinera y patrimonio industrial en las islas Baleares", a Di Vittorio, A.; Barciela López, C.; Massa, P. (eds.). *Il patrimonio industriale marittimo in Italia e Spagna. Strutture e territorio*, Gènova: De Ferrari, 2009, p. 419-446.
- Marí Cardona, Joan (1993): *El llarg camí del pa a Formentera*, Conselleria de Cultura, Educació i Esports, Govern Balear, Palma.
- Marí Cardona, Joan (2001): "Les mines de l'Argentera i les societats que hi treballaren", *Eivissa*, núm. 37, p. 4-7.
- Marí Costa, Vicent; Morán Hernández, Elena (1999): "Por qué estudiar un paisaje: ses Salines de Eivissa y Formentera", *Territoris* núm. 2, p. 67-85.

- Pastor Sureda, Bartomeu (2016): *La vinya i el vi a la Mallorca de finals del segle XIX. Una revisió del tòpic de la fil·loxera*, Lleonard Muntaner Editor, Palma.
- Ramon, Joan (2007): *Excavaciones arqueológicas en el asentamiento fenicio de sa Caleta (Ibiza)*, Cuadernos de Arqueología Mediterránea núm. 16, Publicacions del Laboratori d'Arqueologia de la Universitat Pompeu Fabra, Barcelona.
(<https://raco.cat/index.php/CuadernosArqueologia/issue/view/17969>).
- Ramón Fajarnés, Ernesto (2000): *Historia del turismo en Ibiza y Formentera, 1900-2000*, Genial Edicions Culturals, Eivissa.
- Real, María José. "Abandono y precariedad en ses Salines", *Periódico de Ibiza*, 4 de febrer de 2020.
- Ribes, Enric (1992): *Noms de lloc*, Editorial Can Sifre, Eivissa.
- Ribes, Enric (2009): Toponímia i dialecte a Eivissa i Formentera. El paper dels topònims en la recerca dialectal: l'exemple de la costa pitiüsa, Universitat de València, TESEO.
- Romaní, Guillermo (2005): "El «torn de llaüts» de es Caló de Formentera estará instalado a finales de mayo", *Periódico de Ibiza y Formentera*, 13-4-2005.
(<https://www.periodicodeibiza.es/noticias/cultura/2005/04/13/607367/torn-llaüts-calo-formentera-estara-instalado-finales-mayo.html>).
- Romaní, Guillermo (2006): "Una réplica del «torn de llaüts» de es Caló de Formentera ocupa su vieja ubicación", *Periódico de Ibiza y Formentera*, 12-8-2006
(<https://www.periodicodeibiza.es/noticias/cultura/2006/08/12/531859/replica-del-torn-llaüts-calo-formentera-ocupa-vieja-ubicacion.html>).
- Schulz, Horst D.; Maas-Lindemann, G. (1997): *Prospecciones geo-arqueológicas en las costas de Ibiza*, Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera núm 38, Eivissa.
- Serra Colomar, Josep; Yern Ribes, Agustí (2005): *Can Marroig, mite i realitat*, col·lecció S'Espardell 1, Editorial Mediterrània-Eivissa.
- Tur Riera, Antoni (2022): "El patrimoni marítim tradicional pitiús. Una nova vida al patrimoni marítim", *XX Jornades de Cultura Popular de les Pitiüses*, Federació de Colles de Ball i Cultura Popular d'Eivissa, Eivissa, p. 55-71.
- Valero Marí, Vicente (2012): "De caminos rurales a carreteras", *Diario de Ibiza*, 25-03-2012 (<https://www.diario-deibiza.es/ibiza/2012/03/25/caminos-rurales-carreteras-30729386.html>).
- Vilàs Gil, Pere (2004): "El mestre saboner", *El Pitiús 2005*, p. 30-38.
- Vilà Valentí, Joan (1953): "Ibiza y Formentera, islas de la sal", *Estudios Geográficos* núm. XIV, p. 363-408 i 6 figures; reeditat a *Territoris. Revista del Departament de Ciències de la Terra* (Universitat de les Illes Balears), núm. 3 (2001), p. 119-156.
- Vilà Valentí, Joan (1955): "Notas sobre la antigua producción y comercio de sal en el Mediterráneo Occidental", *Actas del I Congreso Arqueológico del Marruecos español*, Tetuán, 1953. reeditat a *Territoris. Revista del Departament de Ciències de la Terra* (Universitat de les Illes Balears), núm. 3 (2001), p. 159-165.
- Vilà Valentí, Joan (1961): "Las salinas de Ibiza y Formentera", *Boletín de la Cámara Oficial de Comercio, Industria y Navegación de Palma de Mallorca*, any LXI, núm. 630, p. 35-41; reeditat a *Territoris. Revista del Departament de Ciències de la Terra* (Universitat de les Illes Balears), núm. 3 (2001), p. 193-203.

ARQUEOLOGÍA Y DERECHOS HUMANOS EN IBIZA: TRES AÑOS DE EXHUMACIONES EN EL CEMENTERIO DE SES FIGUERETES

Almudena García-Rubio^{*}, Juanjo Mari^{*}, Glenda Graziani^{*},
Nicholas Márquez-Grant^{*}, Jordi Ramos^{**}.

^{*} Sociedad de Ciencias Aranzadi

^{**} Associació de tècnics d'investigacions culturals i socials, S.L (ATICS)

RESUMEN

La repressió franquista a Eivissa es coneix principalment per fonts orals. Aquelles morts no van suposar l'obertura de causes judicials, no van ser recollides per la premsa de l'època, ni van tenir entrada al llibre de registre del cementiri de Ses Figueretes, lloc on els cossos van ser enterrats.

Des de l'any 2014 a Balears s'està portant a terme un procés de cerca, exhumació i identificació de víctimes de la Guerra Civil, impulsades per les associacions memorialístiques i el Govern balear i emparats per la llei balear per a la recuperació de persones desaparegudes durant el franquisme (2016) i la llei estatal per a la qual es reconeixen i amplien drets i s'estableixen mesures en favor dels que van patir persecució o violència durant la Guerra Civil i la dictadura (2007), les quals reconeixen les greus violacions dels drets humans comeses a Espanya entre els anys 1939 i 1975.

A Eivissa es van dur a terme tres campanyes d'exhumació al cementiri de ses Figueretes, que van servir per a omplir i ampliar la informació procedent de les fonts orals, recuperant-se les restes mortals d'almenys tretze víctimes i documentant part de l'escenari repressiu.

ABSTRACT

The Francoist repression in Ibiza is primarily known through oral testimony. Those deaths did not result in court proceedings, nor were they published in the local press and neither were they registered in the cemetery records of Ses Figueretes where the bodies of those executed were buried.

Since the year 2014 in the Balearic Islands there have been a number of investigations to search, exhume and identify the remains of victims during the Spanish Civil War. This has been promoted by associations of historical memory and the Balearic government as a result of the regional law (2016) regarding the recovery of those missing during the Spanish Civil War and the dictatorship that followed; and the national law (2007) that favours those who suffered persecution and violence and recognises the human rights' violations in Spain between 1939 and 1975.

In Ibiza there have been three excavation campaigns in the cemetery of Ses Figueretes, which have served to complement and expand the information already available from the oral testimonies. During these interventions, the human remains of at least 13

victims have been recovered, which also adds further testimony to the repression.

INTRODUCCIÓN

En el año 2000 se realizó la primera exhumación de una fosa común de la Guerra Civil española con metodología científica. Fue en Priaranza del Bierzo, León, donde se recuperaron los cuerpos de 13 hombres, víctimas de la represión franquista, y hubo posteriormente identificaciones genéticas. De esta forma España se sumaba a la corriente internacional de búsqueda de desaparecidos iniciada en los años ochenta en América Latina y continuada por tribunales internacionales y organismos humanitarios por todo el mundo. Según el derecho internacional humanitario las víctimas de represión tienen derecho a la verdad, a la justicia y a la reparación. En España, el régimen franquista atendió a las víctimas de la violencia republicana permitiendo y facilitando exhumaciones¹, abriendo la Causa General, homenajeando a los “caídos por Dios y por España” en cada iglesia y resarciéndoles económicamente (Ledesma y Rodrigo 2006). Las víctimas de la violencia franquista han tenido que esperar hasta el siglo XXI para poder enterrar dignamente a sus muertos, momento en que la sociedad civil impulsó un proceso después apoyado por el estado y por la mayoría de las comunidades autónomas.

En Baleares fue aprobada la Ley para la recuperación de personas desaparecidas durante la Guerra Civil y el franquismo en el año 2016, con el apoyo de todos los grupos parlamentarios. Ese mismo año, la asociación Memòria de Mallorca impulsó la exhumación de las fosas del cementerio de Porreres, llevada a cabo por la Sociedad de Ciencias Aranzadi, con financiación del Govern Balear, donde se recuperaron 55 cuerpos de nueve fosas, 14 de los cuales pudieron ser identificados y retornados a sus familiares. Al año siguiente se hicieron proyectos de búsqueda y exhumación en los cementerios de Montuïri en Mallorca y de Sant Ferran en Formentera. A partir del 2018² el Govern y la Comissió Tècnica de Desapareguts i

1 BOE nº 130, pág 3157. Ministerio de la Gobernación. Orden de 1 de mayo de 1940 sobre exhumaciones e inhumaciones de cadáveres de asesinados por los rojos.

2 Las intervenciones en Ses Figueretes han sido impulsadas y financiadas desde la Conselleria de Cultura, Participació i Esports (2018) y la Conselleria de Transició Energètic, Sectors Productius i Memòria Democràtica (2020, 2022).

Fosses de les Illes Balears han impulsado planes de fosas bianuales que han permitido la intervención en una quincena de localizaciones en Mallorca, otra en Ibiza y otra en Formentera. La base de estas intervenciones son las investigaciones históricas recogidas en los mapas de fosas elaborados por las asociaciones memorialísticas Memòria de Mallorca i Fòrum per la Memòria d'Eivissa i Formentera.

El Fòrum per la Memòria d'Eivissa i Formentera fue fundado en marzo del año 2009 con el objetivo de trabajar por la recuperación de la justicia, la verdad y la dignidad de las víctimas de la represión franquista de Ibiza y Formentera. Como parte de su actividad fue realizada una investigación sobre los acontecimientos relacionados con la Guerra Civil, la represión franquista y las víctimas de Ibiza, recogidos en el Mapa de Fosses d'Eivissa i Formentera (2012) y publicados en el libro *Memòria contra l'oblit. Les fosses de la Guerra Civil a Eivissa i Formentera* (2015).

CONTEXTO HISTÓRICO EN IBIZA

El estudio de la represión franquista en Ibiza es complejo ya que se trata principalmente de muertes extrajudiciales y apenas hay rastro documental de los acontecimientos. Los hechos han sido reconstruidos por diferentes investigadores contrastando las fuentes orales particulares con la documentación del Registro Civil. Cabe destacar los libros *Memòria contra l'oblit. Les fosses de la Guerra Civil a Eivissa i Formentera* (2015) editado por el Fòrum per la Memòria d'Eivissa i Formentera; *La Guerra Civil a Eivissa i Formentera (1936-1939)* de Artur Parrón (2000); y *Els morts: les víctimes de la Guerra Civil a Eivissa i Formentera (1936-1945)*, de José Miguel Romero (2006).

La represión franquista comenzó en Ibiza el 20 de septiembre de 1936, a partir del desembarco de las tropas nacionales acompañadas por Arconovaldo Bonaccorsi, conocido como el *Conde Rossi*, y sus *dragones de la muerte*. Entre los días 20 de septiembre de 1936 y seis de junio de 1937, unas 70 personas fueron fusiladas y enterradas en el cementerio situado en el barrio de ses Figueretes. Según las inscripciones del Registro Civil, en ocho ocasiones se produjeron asesinatos múltiples de entre dos y cuatro personas. Los demás días se trataría de asesinatos individuales. Entre ellos habría dos mujeres, Bárbara García Loreto y Eulàlia Marí Torres.

La mayoría de los ejecutados fueron inscritos en los registros civiles de la isla refiriéndose a la causa de la

muerte con términos vagos como “a causa de la guerra”, “heridas”, etc. (Romero 2006:94). Según los testimonios la mayoría de las ejecuciones tuvieron lugar en Vila, concretamente en la tapia del cementerio. Allí eran conducidos desde toda la geografía insular en carros o en un vehículo negro que se hizo tristemente famoso entre la población. No se investigaron los asesinatos (Romero 2006:97) ni fueron recogidos por la prensa de la época, como veremos después. El libro de actas del cementerio no tiene entradas desde mediados de 1936 a mediados del año 1941, por lo que tampoco hay información documental sobre el lugar de enterramiento concreto dentro del cementerio.

EL CEMENTERIO DE SES FIGUERETES

Está situado en la Avenida San Jordi, en el barrio de Ses Figueretes. Fue mandado construir en 1814 y ampliado en 1835, creando una parte para uso civil, no santificada. En 1907 volvió a ampliarse hasta alcanzar la extensión actual (Gurrea *et al.* 2016:109). Hoy día el cementerio de Ses Figueretes es conocido como el Cementiri Vell de Ibiza, ya que existe el Cementiri Nou de Cas Mut, que fue inaugurado en 1972 y empezó a usarse de forma habitual en los años ochenta.

En 1936 el cementerio contaba con dos puertas. La puerta principal, abierta en la Avenida San Jordi, es la misma que se sigue utilizando hoy en día. Y una más pequeña, en la esquina Norte del cementerio, que daba acceso al cementerio civil desde el exterior. Esta se encuentra tapiada actualmente. Los libros de la Comisión de Cementerios donde deberían haber quedado reflejadas la evolución constructiva y todas las actuaciones en el cementerio se perdieron. Para tratar de solventar la falta de información documental, en el año 2018 se solicitó al Archivo Histórico de Ibiza una investigación de hemeroteca, que fue llevada a cabo por la archivera Ana Colomar.

De esta investigación, resultó un dossier que incluye 44 noticias, anuncios, avisos etc. sobre el cementerio, aparecidos entre 1885 y 1975 en hasta 14 medios ibicencos. La idea general que refleja el dossier de prensa es una situación de gran desorden en lo que respecta al cementerio. En los veinte años que van de 1885 a 1905 se suceden artículos que denuncian el estado deplorable del cementerio por sus condiciones anti higiénicas,

por el hacinamiento en las fosas comunes y la falta de control en su uso. Se sucede el reclamo de una ampliación del espacio, de la creación de la figura del administrador, la numeración de sepulturas etc. Durante los años de la guerra la prensa local no hace mención a los fusilamientos que se están produciendo en las tapias del cementerio, pero sí se hace eco del entierro el 1 de junio de 1937, de dos de los marineros alemanes heridos en el ataque al acorazado Deutschland, y de la suscripción popular para el levantamiento de una cruz y una lápida en homenaje a los mártires del Castillo³. El desorden en el uso cementerial continuó a pesar de las ampliaciones y la construcción de algunos bloques de nichos, según se deduce del texto que escribe en el Diario de Ibiza Antonio Guasch Juan, alcalde de Ibiza, en marzo de 1954, anunciando la entrada en vigor de un nuevo reglamento cementerial y recalando la necesidad de su aplicación.

Según la información de los distintos testimonios los enterramientos consecuencia de la represión franquista se produjeron en tres zonas distintas del cementerio:

1- Pasillo central junto a la entrada principal del cementerio.

Existían varios testimonios que indicaban esta zona como lugar de enterramiento de algunas de las víctimas, pero el más directo es de Rafel Tur Costa “Gabrielet”, quien investigó las circunstancias de la muerte de su padre, Miquel Tur Roig, ejecutado junto a otros tres hombres el 3 de noviembre de 1936. La persona que condujo el vehículo en el que fue trasladado Miquel Tur Roig, contó que iluminaron con las luces del coche desde la puerta la zona donde excavaron la fosa, que quedaría, por tanto, cerca de la entrada, en el pasillo central (Tur 2007). El cuerpo de Miquel Tur Roig pudo ser recuperado poco después por su mujer, gracias a las indicaciones de Balbino, el enterrador (Moreno 2015: 65). Sería posible que los cuerpos de los tres hombres que fueron fusilados el mismo día aun permanecieran allí, al igual que hubieran sido enterrados en esta zona los fusilados en los días posteriores (los días seis, ocho y nueve de noviembre también hubo enterramientos según el Registro Civil).

3 Víctimas de la violencia republicana, asesinadas en la prisión del Castillo de Dalt Vila el 13 de septiembre de 1936.

FIGURA 1. Imagen aérea del cementerio de Ses Figueretes en la que se señalan 1: cementerio civil; 2: pasillo central delante de la entrada principal; 3a fosa común derecha; 3b: fosa común izquierda.

2- Cementerio civil o no católico.

Sería, según los testimonios, otro emplazamiento donde buscar los enterramientos de las víctimas de la represión, situado en frente de la antigua puerta que comunicaba este espacio directamente con el exterior en la esquina Norte del cementerio. El espacio estuvo en uso hasta los años setenta. Hoy en día esta zona presenta dos filas de sepulturas señalizadas, dejando un pasillo entre ellas.

3- Fosas comunes laterales.

Los testimonios orales también mencionaban la posibilidad de que se hicieran enterramientos en las fosas comunes (Moreno 2015:64). Se trata de dos explanadas de tierra en los laterales del pasillo central de entrada al cementerio. Generalmente a este tipo de áreas cementeriales se les denomina fosas comunes y es el lugar donde se realizan los enterramientos de la gente con menos recursos. Las publicaciones periódicas de Ibiza de los años treinta, cuarenta y cincuenta se hacen eco del estado de saturación y desorden en estas zonas del cementerio.

TRABAJOS ARQUEOLÓGICOS EN EL CEMENTERIO

La primera intervención en 2018

Fue realizada bajo la dirección técnica y gestión administrativa de la Sociedad de Ciencias Aranzadi con un equipo formado por arqueólogos y antropólogos forenses como se requiere en este tipo de contextos. Se propuso intervenir mediante sondeos en las tres zonas indicadas por los testimonios orales y respetando las sepulturas señalizadas, es decir, excavando sólo en los espacios en los que no se veían enterramientos en la actualidad.

En la zona del cementerio civil o no católico la búsqueda fue negativa. Se trata de un espacio de 18 por 8 metros, con sepulturas dispuestas a los lados formando un pasillo. Este pasillo fue el área de excavación en el que se documentaron 12 unidades funerarias, siendo siete enterramientos ordinarios en ataúd de cronología posterior a los hechos investigados; un enterramiento sin féretro de un individuo perinatal; y un conjunto de huesos desarticulados muy superficial. También se documentaron tres enterramientos en fosa simple, con restos óseos depositados decúbito lateral derecho, lo que indicaría un ritual de inhumación.

FIGURA 3. Izquierda: sondeos en el pasillo central delante de la puerta principal. Derecha: estratigrafía estéril de uno de los sondeos.

FIGURA 2. Izquierda: cementerio civil antes de retirar el cemento del pasillo donde se iba a excavar. Derecha: UE: 150 con la cubierta de lajas y los restos óseos decúbiteo lateral.

ción islámico. Tras la datación radiocarbónica y estudio antropológico de los restos, se podría sugerir que los fallecidos fueran miembros del Cuarto Tabor de Regulares que estuvo acuartelado en Ibiza entre 1939 y mediados de los años cuarenta. Estas tres sepulturas, una de ellas con cubierta de lajas de piedra, habrían sido alteradas posteriormente y los restos parcialmente exhumados.

En la zona del pasillo central junto a la entrada se abrieron tres sondeos siguiendo las indicaciones de la familia Tur y tratando de evitar las conducciones de

luz y agua actuales. Tenían unas dimensiones de 4 por 1,35 metros, y el primero se amplió hacia el Suroeste hasta una dimensión de 5,15 por 2,50 metros. Los tres sondeos dieron una estratigrafía similar, sin rastro de uso cementerial ni inhumaciones de ningún tipo, por lo que se consideró negativa la búsqueda en esta zona.

En la zona de fosa común derecha (mirando desde la entrada principal) se abrieron dos sondeos en la mitad Noreste de 3 por 1,60 y 3 por 2,70 metros, que arrojaron principalmente bolsas de huesos desarticulados fruto de limpiezas cementeriales practicadas

FIGURA 4. Fosa UF 30. Derecha arriba: detalle del orificio de salida en el cráneo de UF 31. Derecha abajo: detalle del marcaje del casquillo recuperado (PS 1934).

en los años 80 y 90, según explicó Eduardo Estévez, encargado municipal de cementerios desde hace dos décadas. En la fosa común izquierda se abrió un primer sondeo que trazaba una diagonal en la mitad Suroeste de la explanada, que incluía cuatro filas de tumbas. Con unas dimensiones de 7 por 1,60 metros, fueron documentadas 12 inhumaciones individuales en ataúd que profundizaban hasta casi un metro ochenta. Se consideró, por la tipología de féretro y características antropológicas de los esqueletos, que se trataba en todos los casos de enterramientos ordinarios sin relación con las víctimas buscadas.

Se abrió un segundo sondeo en la esquina Norte siguiendo las indicaciones de Enrique Torres, hijo de una de las víctimas, Enric Torres Juan “Castelló”, en el que la búsqueda resultó positiva. Se documentó la presencia de 12 inhumaciones individuales en ataúd y, bajo una de ellas, una inhumación doble sin féretro. La fosa UF 30, a un metro de profundidad respecto el suelo actual, albergaba en su interior los restos parciales de dos esqueletos adultos. De uno de ellos (Individuo 32) sólo se conservaba el cráneo y parte de las vértebras cervicales. El otro (Individuo 31) estaba casi completo, con ausencia de las lumbares y el sacro. Estas alteraciones responden, con toda probabilidad, a los

enterramientos posteriores realizados sobre la fosa. Se trataba de un varón, mayor de 40 años, con una estatura aproximada de un metro setenta y que presentaba orificios de paso de proyectil de arma de fuego en el cráneo (García-Rubio 2018). El estudio antropológico del individuo 32 se vio comprometido por la conservación limitada, pero presentaba fracturas perimortales (producidas alrededor de la muerte) compatibles con el paso de un proyectil de arma de fuego en el cráneo. Otro hallazgo significativo en la fosa común izquierda fue un casquillo de un proyectil de fusil Máuser. Fue recuperado en la criba, por lo que no conocemos su localización exacta respecto a la fosa. En la base se conserva el metraje, PS (Pirotécnica de Sevilla) 1934, por lo que correspondería a una cronología compatible con los hechos investigados.

SEGUNDA INTERVENCIÓN EN 2020

Fue realizada bajo la dirección técnica y gestión administrativa de la empresa ATICS. Se propuso intervenir mediante cuatro sondeos a continuación de la fosa localizada en el año 2018. La fosa UE 30 había sido localizada en el extremo Norte de la fosa común izquierda, en paralelo al eje marcado por la pared formada por los

FIGURA 5. Causa 437/37, dibujo de las zanjas excavadas en el “patio de la derecha” del cementerio para enterrar a las víctimas del Castillo.

panteones del pasillo central. Esta fue el área señalada por Enrique Torres como el lugar donde fue enterrado su padre, Enric Torres Juan “Castelló”. Enrique Torres Juan fue represaliado junto a otros tres hombres el día 27 de octubre de 1936 según el Registro Civil. Días antes y días después hubo otros asesinatos. Estas víctimas podrían formar grupos de enterramiento y, o bien corresponder a la fosa encontrada, o bien estar a continuación del sondeo positivo de la intervención del año 2018. Otro motivo para plantear la apertura de sondeos en paralelo a la pared Noreste, era la posibilidad de que hubiera cierto paralelismo con las fosas que se excavaron para enterrar a las víctimas de la violencia republicana del 13 de septiembre de 1936, también enterradas en el cementerio de Figueretes⁴. Según el plano localizado en la Causa 437/37 del Juzgado Togado Militar Territorial nº 33 de Palma de Mallorca, fueron enterrados en la fosa común derecha, distribuidos en cuatro zanjas. Dos de ellas, las más grandes, discurren paralelas a la pared que corresponde a los panteones del pasillo central⁵. Se planteó la hipótesis de que esta tipología de enterramiento (fosas paralelas al eje de la pared) fuera seguida también en la fosa común izquierda con las víctimas de la re-

- 4 Posteriormente los restos humanos fueron exhumados y trasladados a la Catedral.
- 5 Plano cortesía de Luis Mir, documentalista audiovisual colaborador del Fòrum per la Memòria de Eivissa i Formentera.

FIGURA 6. Sondeo 2. UE 170. Derecha arriba, casquillo de fusil junto al conjunto de huesos desarticulados. Derecha abajo, fractura de aspecto peri mortal en cráneo.

presión franquista, teniendo en cuenta que se trataba de la misma cronología y del mismo enterrador.

Fueron abiertos tres sondeos en los que no se encontraron fosas en posición primaria, pero sí concentraciones de huesos desarticulados entre los que había fragmentos óseos con marcas de disparos y munición de la época.

En el Sondeo 1, de 2,15 por 1,75 metros, fueron documentadas 13 unidades funerarias, de las cuales ocho corresponden a enterramientos ordinarios y cinco a conjuntos de huesos desarticulados. Uno de los conjuntos incluía algunos fragmentos de cráneo con fracturas de aspecto perimortal que fueron seleccionados para su estudio en el laboratorio.

En el Sondeo 2, de 4,70 por 1,60 metros, se documentaron 36 unidades estratigráficas, de las cuales nueve correspondían a diferentes elementos de munición, seis a bolsas modernas de limpiezas cementeriales, 13 a enterramientos ordinarios, cinco a conjuntos de huesos desarticulados, dos eran fragmentos de cráneo dispersos en la tierra de relleno del sondeo y una a una capa de cal que cubría uno de los conjuntos. Se seleccionaron para su estudio en el laboratorio dos conjuntos, y varios fragmentos de cráneo.

En el Sondeo 3, de 5,20 por 1,65 metros, fueron documentadas 30 unidades estratigráficas de las cuales, dos correspondían a munición, ocho a conjuntos de huesos desarticulados, dos a enterramientos de individuos perinatales sin fétro y 18 a enterramientos ordinarios. Se seleccionaron para su estudio en el laboratorio seis unidades por la presencia de munición y de fracturas de aspecto perimortal.

No fue posible abrir el cuarto sondeo que se había planeado por falta de tiempo, pero se hizo en la zona que quedaba pendiente una prospección con detector de metales que permitió localizar una vaina de fusil Máuser.

El estudio antropológico de los restos trasladados al laboratorio⁶ concluyó que 24 huesos o fragmentos de hueso presentaban signos de trauma *perimortem*. El número mínimo de individuos (NMI) estimado a partir de los restos que presentan trauma es ocho, en base a la repetición del borde supra orbitario

FIGURA 7. Huesos recuperados en el sondeo 3. Cráneo, mandíbula y húmero con fracturas causadas por paso de proyectil de arma de fuego.

izquierdo. A partir de la morfología de los cráneos y mandíbulas se estimó que todos son individuos adultos varones menos uno, no adulto. Fueron seleccionados para los análisis genéticos muestras de los 24 huesos o fragmentos de hueso con signos de trauma *perimortem* que fueron enviados al laboratorio de ADN antiguo de la Universidad Autónoma de Barcelona.

Respecto a la munición encontrada, fueron recuperados 12 elementos de munición: ocho casquillos de fusil, un proyectil de fusil sin disparar, un proyectil de fusil disparado y dos casquillos de arma corta. El estado de conservación general es bueno, aunque algunos presentaban deterioros que impedían medir el calibre. Los cinco casquillos de fusil que estaban intactos corresponden a fusil Máuser español (7 x 57 mm). Respecto a los casquillos de arma corta, de 9 x 23 mm (9 largo) corresponderían a una pistola Astra 400. El fusil Máuser es arma reglamentaria de las Fuerzas Armadas del estado español desde el año 1893 (Valenciaga 2007). La pistola Astra 400 es declarada arma reglamentaria de las Fuerzas Armadas española desde 1921, siendo empleada también por la Guardia Civil (Valenciaga 2007; Martínez 2008; Torres y Martínez 2014). Tras la limpieza no ha sido posible recuperar todos los marcajes. De los seis

⁶ Los estudios de laboratorio de las tres campañas de excavación se han realizado en el taller de arqueología municipal, cortesía de Rosa Gurrea.

FIGURA 8. Elementos de munición recuperados en la campaña 2020. Derecha: detalle del marcaje de uno de los casquillos, Fábrica Nacional de Toledo (FNT) 1930.

FIGURA 9. Pared trasera del 4º panteón situada junto a los sondeos realizados y que presenta marcas causadas por el impacto de proyectiles. A la derecha, dos detalles.

casquillos de fusil en los que el marcaje era legible, cinco correspondían a la Fábrica Nacional de Toledo (años 1919, 1928 y 1930) y uno a la Pirotécnica de Sevilla, del año 1932. De los casquillos de arma corta, sólo era legible uno de la Gustav Genschow, de Durlach (Alemania).

En esta campaña fue detectada en la pared formada por la trasera de los panteones, concretamente en el cuarto panteón contando desde la entrada, la presencia de marcas causadas por impactos de bala. Se han localizado más de setenta orificios de distinto tamaño y profundidad (entre 0,5 y 2 cm de diámetro) que pueden responder al impacto de proyectiles y de esquirlas de proyectiles de arma de fuego. Este hallazgo se suma al de los elementos de munición de la época localizados, lo que permitiría inferir que, al menos una parte de las ejecuciones, fueron realizadas allí.

ÚLTIMA INTERVENCIÓN EN 2022

La tercera y última campaña de excavación en el cementerio de Ses Figueretes tuvo como objetivo realizar dos sondeos a continuación de los practicados anteriormente en la fosa común izquierda. En

esta ocasión tampoco fueron localizadas fosas sino conjuntos de huesos desarticulados con elementos de balística y restos óseos con fracturas de aspecto perimortal. Estos conjuntos corresponderían al movimiento de enterramientos desde una posición primaria a una posición en forma de depósito secundario, para adecuar el espacio para nuevas inhumaciones.

Inicialmente fueron planteados dos sondeos que acabaron uniéndose en un solo sondeo de 9,10 por 1,40 metros. Fueron documentadas 52 unidades estratigráficas, siendo 36 enterramientos ordinarios (completos y parciales), una mano articulada sin ataúd asociado, seis fragmentos de cráneo dispersos en la tierra de relleno, tres conjuntos de huesos desarticulados y seis elementos de balística. La munición y los elementos óseos que no correspondían a enterramientos ordinarios fueron trasladados al laboratorio para su estudio.

Tras el estudio antropológico en el laboratorio se documentó la presencia de 24 huesos o fragmentos de hueso con signos de trauma *perimortem*. El NMI estimado a partir de los restos que presentan trauma es tres, en base al hueso temporal. Fueron seleccio-

FIGURA 10. Fragmentos óseos recuperados en la campaña 2022 con signos de trauma *perimortem*. Concretamente ambos son parte del hueso frontal, presentan bisel externo y fracturas radiales compatibles con un orificio de salida de proyectil de arma de fuego.

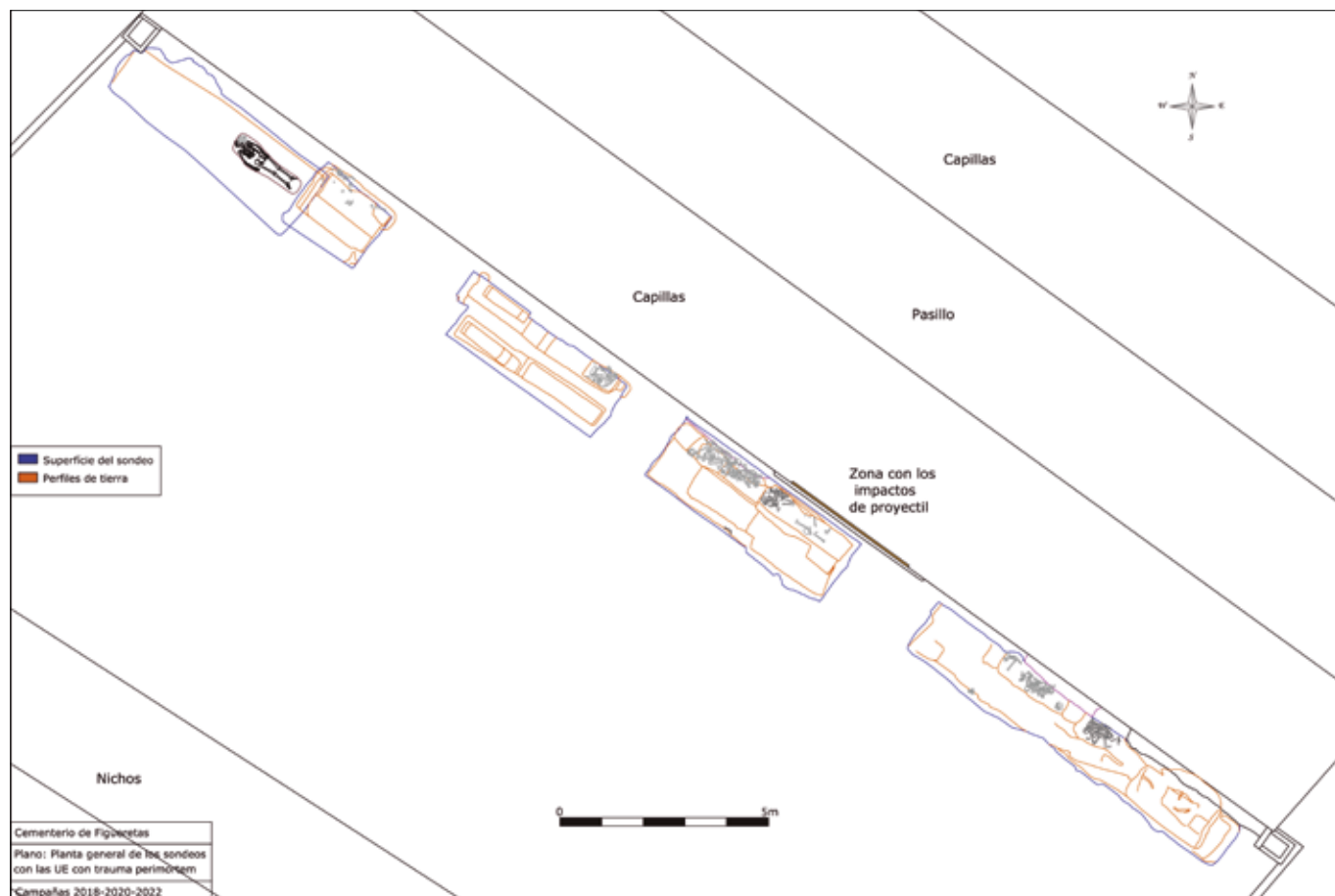

FIGURA 11. Planta con los sondeos realizados a lo largo de las tres campañas, en la fosa común izquierda, en los que fueron documentados restos óseos humanos con signos de trauma perimortem.

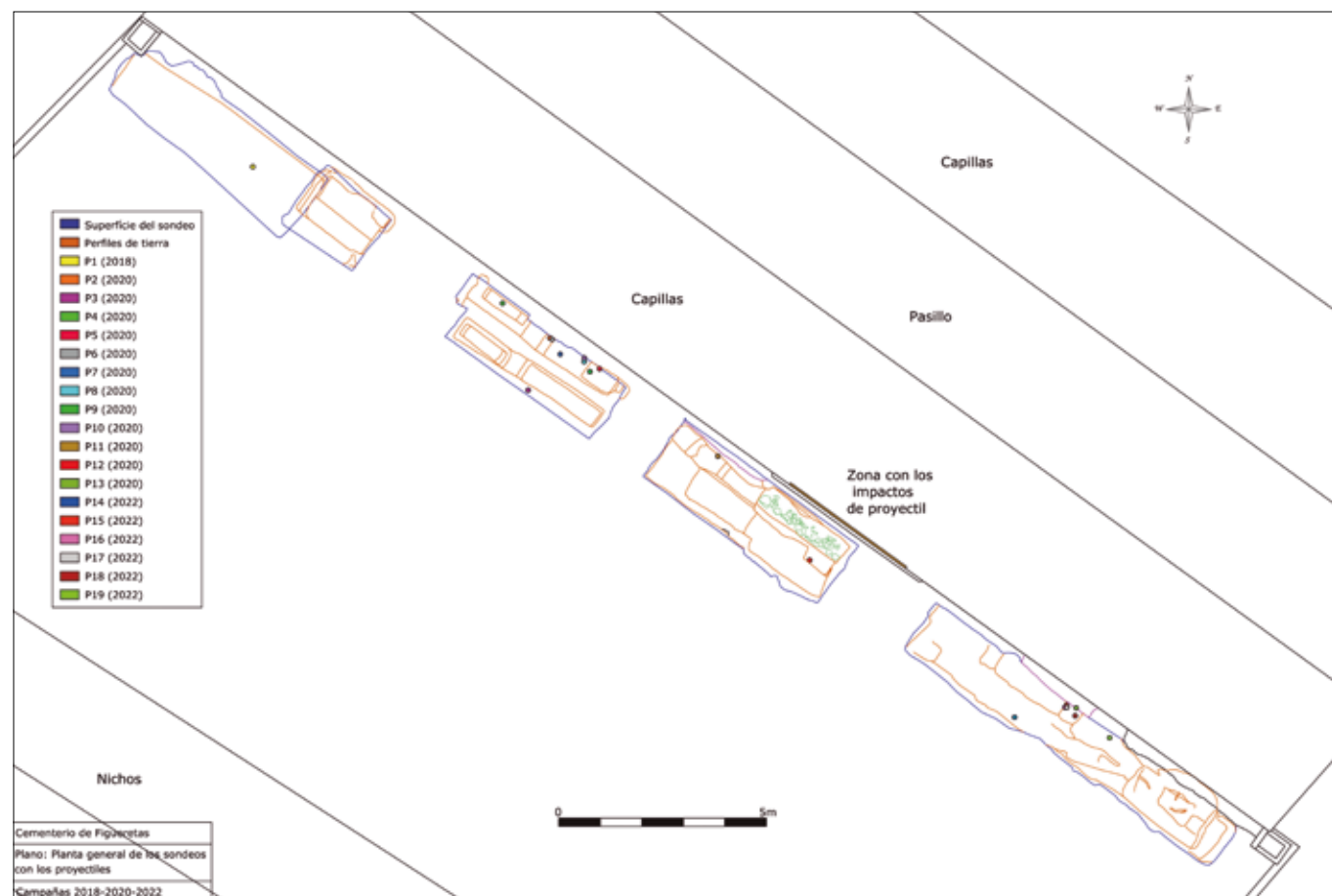

FIGURA 12. Planta con los sondeos realizados a lo largo de las tres campañas, en la fosa común izquierda, en los que fueron documentados proyectiles de la época de la Guerra Civil.

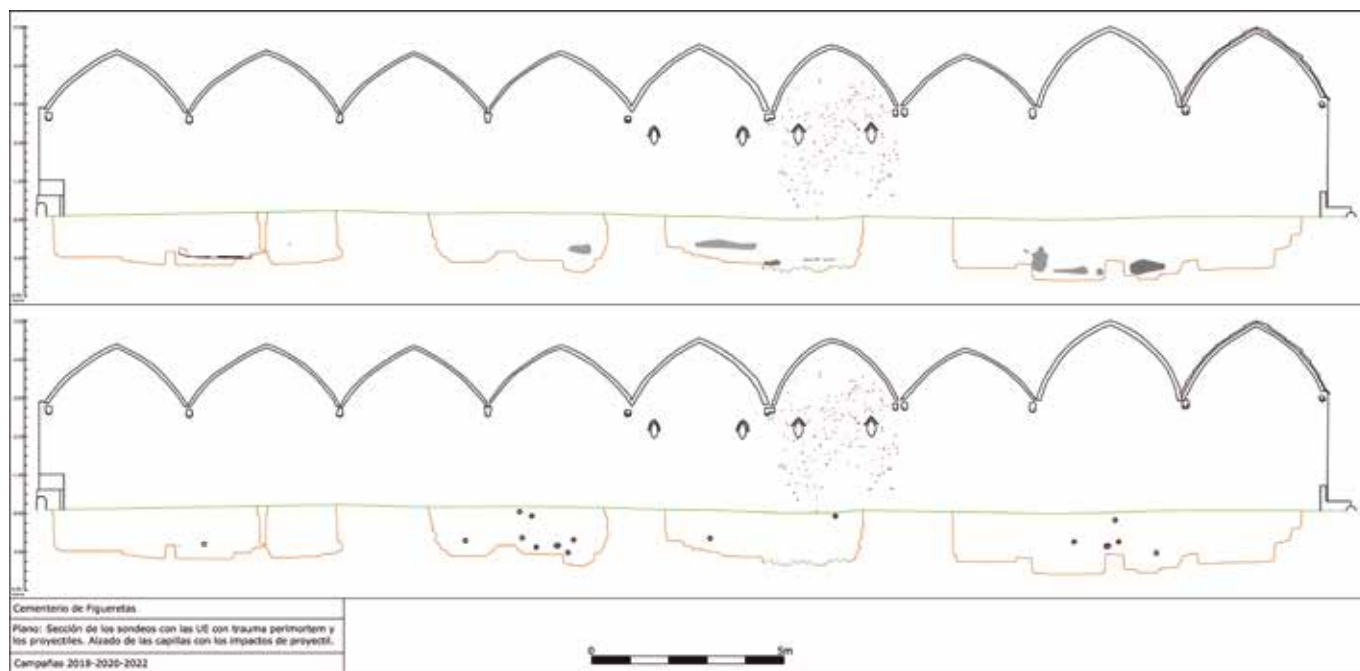

FIGURA 13. Secciones con la distribución de las UUEE de restos óseos con trauma perimortem y los proyectiles recuperados en las tres campañas, así como el alzado de las capillas destacando la pared con marcas de impacto de proyectil.

nados para los análisis genéticos 22 muestras óseas que fueron enviadas al laboratorio BIOMICs de la Universidad del País Vasco.

Los seis casquillos de fusil recuperados corresponden a fusil Máuser español (7 x 57 mm). En tres de ellos era legible el marcaje que era de la Fábrica Nacional de Toledo (años 1928 y 1930).

En resumen, en las tres campañas de excavación arqueológica en el cementerio de Ses Figueretes fueron localizados una fosa en posición primaria con dos esqueletos en su interior y nueve conjuntos de huesos desarticulados que incluían huesos o fragmentos de hueso con fracturas de aspecto perimortal. El NMI estimado en base a los elementos con trauma *perimortem* es 13, aunque esa cifra podría aumentar cuando se terminen los análisis genéticos. Por otro lado, se han recuperado 19 elementos de balística de la época y se ha documentado la presencia de marcas de impactos de bala en la pared trasera del cuarto panteón del pasillo central, junto a los restos recuperados.

VALORACIÓN DE LOS RESULTADOS

La represión franquista en Ibiza se conoce principalmente a partir de testimonios orales y de las inscripciones en el Registro Civil, muchas de ellas realizadas posteriormente. Las investigaciones históricas estiman que cerca de 70 personas fueron víctimas

de muertes extra judiciales, siendo enterradas en el cementerio de Ses Figueretes. Aquellas muertes no supusieron la apertura de causas judiciales ni fueron recogidas por la prensa de la época. Hasta entrado el siglo XXI no tuvieron ningún reconocimiento. Después de años de silencio las víctimas comenzaron a ser recordadas cada año con un homenaje promovido por el Fòrum per la Memòria d'Eivissa i Formentera, que inauguró, en el año 2016, un memorial en el cementerio, con todos los nombres de las víctimas de la represión franquista de Ibiza.

Según el derecho internacional humanitario y las leyes de memoria estatal y balear, las víctimas de la represión y sus familias tienen derecho a la verdad, a la justicia y a la reparación. Las exhumaciones forman parte del acceso a la verdad y de la reparación.

La primera intervención arqueológica en Ses Figueretes sirvió para dar seguimiento a las fuentes orales, descartar áreas futuras de búsqueda y orientar las siguientes intervenciones. Se comprobó la masificación y desorden que sufrían las zonas de “fosa común” ya descritas en las fuentes de hemeroteca, por lo que era posible imaginar la dificultad que implicaría encontrar nuevas fosas en posición primaria, tal y como pasó en las siguientes campañas. Recuperar restos óseos parciales en posición secundaria, además de ser decepcionante para las familias, complica el trabajo genético y, por tanto, alcanzar identificaciones, que

sería el objetivo principal de este proyecto. Esa parte del trabajo aún está en marcha por lo que se sigue a la espera de resultados.

Las intervenciones de 2020 y 2022 aportaron datos nuevos sobre el escenario represivo. La presencia de casquillos de arma larga y arma corta de la época junto a los restos óseos, y las marcas de impacto de proyectil en la pared contigua a los sondeos, permite inferir que los disparos se produjeron allí mismo, dentro del cementerio, en el mismo lugar donde después enterrarían los cuerpos. La distribución de los casquillos que se muestra en la Figura 12, permite inferir que toda la pared trasera de los panteones que dan a la fosa común izquierda, pudo ser usada de paredón de fusilamiento. Los casquillos de fusil Máuser Español y de pistola Astra 400, ambas armas reglamentarias de las Fuerzas Armadas en ese momento, dejaría clara la implicación de éstas en los asesinatos.

El proceso de recuperación de la memoria democrática iniciado en España en el siglo XXI trata de romper el silencio promovido durante el franquismo, e investigar las graves violaciones de los derechos humanos y del derecho internacional humanitario cometidas durante la Guerra Civil y la dictadura. Llegar a recuperar e identificar los restos de las víctimas es un proceso complejo debido a las décadas transcurridas desde los acontecimientos. La arqueología y la antropología forense pueden ayudar a conseguirlo, así como a aumentar el conocimiento histórico sobre la represión, algo que ejemplariza el proyecto llevado a cabo en el cementerio de Ses Figueretes.

BIBLIOGRAFÍA

Dossier de Notícies de Premsa. Cementiri Vell d'Eivissa 1885-1975. Arxiu Històric d'Eivissa – Hemeroteca. Ajuntament d'Eivissa.

Fórum per la Memòria d'Eivissa i Formentera. 2015. Memòria contra l'oblit. Les fosses de la Guerra Civil a Eivissa i Formentera.

García-Rubio A. y Marí J. 2019. Informe de la intervención arqueológica en el cementerio de Figueretas 2018. Sociedad de Ciencias Aranzadi.

García-Rubio A., Márquez-Grant N. 2019. Informe del estudio antropológico de los restos exhumados en Figueretas 2018. Sociedad de Ciencias Aranzadi.

García-Rubio A. y Marí J. 2020. Informe de la intervención arqueológica en el cementerio de Figueretas 2020. ATICS.

García-Rubio A., Armentano N., Márquez-Grant N. 2020. Informe del estudio antropológico de los restos exhumados en Figueretas 2020. ATICS.

Gurrea R, Artina A y Navarro M. 2016. Catálogo de Patrimonio Histórico. Ajuntament d'Eivissa.

Ledesma JL., Rodrigo J. 2006. Caídos por España, mártires de la libertad. Víctimas y conmemoración de la Guerra Civil en la España posbélica (1939-2006). *Ayer* 63 (3): 233-255.

Martínez Velasco A. 2008. Breve introducción a la cartuchería para arqueólogos. *Sautuola XIV*: 383-398.

Moreno Torres, S. 2015. Les fosses de la Guerra Civil a Eivissa. En *Memòria contra l'oblit. Les fosses de la Guerra Civil a Eivissa i Formentera*. 2015. El Fórum per la Memòria d'Eivissa i Formentera.

Parrón i Guasch, A. 2000. La Guerra Civil a Eivissa i Formentera (1936-1939). Editorial Documenta Balear: Palma.

Parrón i Guasch, A. 2015. La represión franquista en Ibiza y Formentera. En *Guerra i repressió franquista a les Illes Balears. Memòria antifranquista* 10, 15: 34-39.

Romero JM. 2006. Els morts: les víctimes de la guerra civil a Eivissa i Formentera (1936-1945). Editorial Mediterrània-Eivissa.

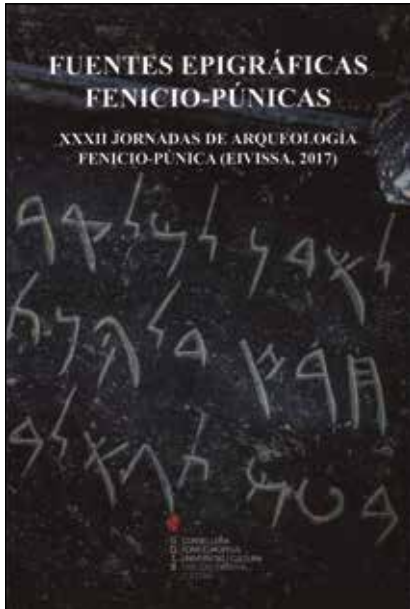
Sociedad de Ciencias Aranzadi. 2018. Plan de actuación en las fosas del Cementiri Vell de ses Figueretes, Eivissa.

Torres JF, Martínez A. 2014. Informe Parasimón 2014. http://www.todoslosnombres.org/sites/default/files/informe_fosa_parasimon.pdf.

Tur Costa R. 2007. Un al.lot eivissenc a la Guerra Civil. Editorial Mediterrànea, Eivissa. En *Memòria contra l'oblit. Les fosses de la Guerra Civil a Eivissa i Formentera*. 2015. El Fórum per la Memòria d'Eivissa i Formentera.

Valenciaga JL. 2007. Anexo VI. Armas utilizadas habitualmente en los frentes de Eibar y Elgeta. En J. Gutiérrez Arosa, *La Guerra Civil en Eibar y Elgeta*. Donostia- San Sebastian: 1-29. (Disponible online: <http://egoibarra.com/publicaciones/librosde-eibar/la-guerra-civil-en-eibar-y-elgeta>).

NOTES BIBLIOGRÀFIQUES

VV.AA. FUENTES
EPIGRÁFICAS
FENICIO-PÚNICAS
XXXII JORNADAS DE
ARQUEOLOGÍA FENICIO-
PÚNICA (EIVISSA, 2017).

**Treballs del Museu
Arqueològic d'Eivissa i
Formentera, núm. 80 (2021).
153 pàgines, amb dibuixos i
fotografies a color.**

Aquestes XXXII Jornades d'Arqueologia Fenici Púniques, que es varen celebrar a Eivissa l'any 2017, estan dedicades al catedràtic de la Universitat Complutense de Madrid, filòleg i investigador Jesús Javier de Hoz Bravo (Madrid 1940-2019), que havia participat en les jornades i que malauradament ens va deixar en els primers dies de l'any 2019. Aquesta obra és un petit reconeixement al seu compromís i dedicació a la lingüística antiga, en particular la grega i la pre romana.

El Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera va organitzar entre els dies 20 i 24 de novembre de 2017, les XXXII Jornades d'Arqueologia Fenici Púniques en el Museu de Puig des Molins, baix el títol "Fonts epigràfiques fenici púniques en Occident". Aquesta obra recull els articles corresponents amb les conferències a càrrec de cinc investigadors líders al seu camp d'investigació. Els participants analitzen els diferents testimonis epigràfics fenici púnics a la península Ibèrica i a Eivissa, quina és la seva aportació al coneixement històric i de quina manera l'escriptura fenici púnica va influenciar l'aparició d'escriptures indígenes. El recull de les cinc conferències han estat editades per Benjamí Costa i José Ángel Zamora.

El primer dels articles tracta sobre "*Las inscripciones fenicio-púnicas de la península Ibérica: una historia (epi)gráfica de los fenicios del extremo Occidente*", a càrrec del científic titular del *Consejo Superior de Investigaciones Científicas*, José Ángel Zamora López. Es tracta d'un estat de la qüestió sobre la ja no tan escassa base documental de textos de producció fenícia o púnica en la península ibèrica, fins arribar a la conquesta romana, i en alguns llocs fins després de la mateixa per raons de prestigi.

Jesús Javier de Hoz Bravo, va deixar escrita la seva ponència abans de morir, i com la seva conferència porta el títol de "*Epigrafía fenicia y epigrafía palaeohispánica: la introducción de la escritura en el extremo Occidente*", un viatge sobre les raons que portaren als pobles indígenes peninsulars a adop-

tar i desenvolupar les seves pròpies escriptures.

El professor de Historia Antigua en l'*Universidad Complutense de Madrid*, Luis Alberto Ruiz Cabrero, aborda al seu article "*La epigrafía y el primer comercio fenicio en Occidente*" la importància de les relacions i les transaccions comercials, que necessitaven d'un coneixement específic per a la seva comptabilitat i registre, necessitat en darrer extrem que dona origen a la generalització de l'escriptura, també al Mediterrani occidental.

"*Antroponimia fenicia en el Occidente mediterráneo a través de las fuentes epigráficas*", article del professor de Historia Antigua a la *Universidad de Castilla-La Mancha*, Juan Antonio Belmonte Marín, sobre la necessitat d'actualitzar el panorama historiogràfic.

Per finalitzar, l'article "*Inscripciones fenicio-púnicas en Ibiza*" tanca el llibre amb una dissertació sobre les fons epigràfiques trobades a l'illa d'Eivissa, a càrrec de la professora de Filologia Semítica en la Universidad de Barcelona, María Josepa Estanyol.

Es tracta d'una fantàstica forma d'obtenir un complet estat de la qüestió, que inclou alguns de les darreres troballes, però també una revisió de les més conegudes aportacions epigràfiques d'època fenici púnica de les quals es té constància.

VV.AA. EL PAPEL DE LA CARTAGO PREBÁRCIDA EN IBERIA. XXXIII JORNADAS DE ARQUEOLOGÍA FENICIO-PÚNICA (EIVISSA, 2018)

Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, núm. 81 (2021). 123 pàgines, amb dibuixos i fotografies a color.

Aquesta obra és un recull de les cinc intervencions portades a terme a les XXXIII Jornades d'Arqueologia Fenici Púnica (Eivissa 2018), i que van ser editades per Benjamí Costa sota el títol "*El papel de la Cartago prebárcida en Iberia*".

El seu contingut està dedicat a discutir quin va ser el paper de Cartago a la península Ibèrica i a Eivissa abans del desembarcament de l'exèrcit dirigit per Amílcar Barca l'any 236 aC. En aquest sentit, la investigació de les darreres dècades estava molt dividida entre els que consideraven que Cartago ja controlava una part de la Península, atesa la seva riquesa minera i en recursos, així com la seva posició geoestratègica, i els que consideraven

que no hi havia arguments per afirmar que la capital nord-africana hagués tingut cap hegemonia ni control abans de l'arribada d'Amílcar. Això no obstant, proves de caràcter numismàtic, arqueològic i una nova interpretació del context històric a partir d'aquelles, indicarien que, efectivament, Cartago va tenir interessos, control, i potser algunes guarnicions al SE peninsular, possiblement des del segle IV aC.

Els primers investigadors, Eduardo Ferrer Albelda i Ruth Pliego Vázquez de la Universidad de Sevilla, que baix el títol "*Repensando las estrategias de Cartago en Iberia (Siglos V-III a.C)*", realitzen una valoració actualitzada de la presència cartaginesa a Iberia, allunyada tant dels models imperialistes d'inspiració vuitcentista, avui superats, com de les interpretacions menys receptives a la idea d'una creient presència cartaginesa, des del segle IV aC, a la península ibèrica.

El segon article, porta per títol "*Gadir y Cartago: ¿Relaciones cordiales o intereses enfrentados?*", i és obra de la investigadora Ana Maria Niveau-de-Villedary y Mariñas. L'autora fa una anàlisi en profunditat sobre la problemàtica a la qual s'enfronta la historiografia al tractar d'analitzar el paper desenvolupat per Cartago al sud de la península ibèrica amb anterioritat al desembarcament de Amílcar Barca al 237 aC.

Al tercer article, "*Cartago e Ibiza antes de las Guerras Púnicas*", de Joan Ramon Torres (Institut d'Estudis Catalans), presenta algunes de les novetats que aporten llum sobre Cartago a Eivissa, o més aviat sobre els precedents immediats a aquesta relació, que d'una manera o altra, varen afectar al paper insular de la metròpoli nord africana, i

per tant en el procés de colonització de l'illa d'Eivissa.

En "*Cartago y la península ibérica: alianzas, hegemonía e imperialismo bárquida*", de José Luis López Castro, s'analitzen les relacions entre Cartago i la península ibèrica, que abasteixen més de sis cents anys d'història en comú, defensant el model d'una hegemonia cartaginesa sobre les ciutats fenícies occidentals, basat en un sistema d'aliances desigual que es contraposa al suposat imperialisme territorial cartaginès del segle IV aC, enfrontat al model d'imperialisme territorial desenvolupat i liderat per la família Barca.

Per finalitzar, Manuel Bendala Galán, commemora els trenta anys de la publicació de l'estudi sobre el cartaginesos portat a terme pel seu autor, en la Historia General de España América, publicat el 1987, amb una encertada dissertació anomenada "*Los cartagineses en España antes de los Barca, treinta años de investigaciones*".

VV.AA. LA MUERTE Y EL MÁS ALLÁ ENTRE FENICIOS Y PÚNICOS. XI COLOQUIO INTERNACIONAL DEL CEFYP (EIVISSA, 2019)

Homenaje al Profesor Manuel Pellicer Catalán. Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, núm. 82 (2021). 487 pàgines, amb dibuixos i fotografies a color.

El Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera (MAEF) va acollir els dies 27 i 29 de novembre de 2019 l'XIè Col·loqui Internacional del *Centro de Estudios Fenici-*

os y Púnicos (Cefyp). Aquesta entitat va seleccionar l'illa per acollir un esdeveniment molt important dins el món acadèmic i més específicament entre aquells que es dediquen a la historiografia fenici púnica i li va encarregar la seva organització al MAEF. Sota el títol d'aquesta edició *'La muerte y el más allá entre fenicios y púnicos'*, tant la seva celebració com l'obra resultant es van dedicar a la memòria del professor Manuel Pellicer Catalán, pare de l'arqueologia fenícia a Espanya, i un dels investigadors que va intervenir per primera vegada a una necròpolis fenícia a l'Estat espanyol (Laurita, Almuñecar, Granada), a l'any 1962.

El llibre es compon de 21 de les ponències inicialment presentades al 2019, i l'elecció de la temàtica no és casual ja que al seleccionar Eivissa per a la celebració de l'XIè Col·loqui Internacional del CEFYP, atenent a la tradició investigadora de l'illa i, també, a que l'esdeveniment s'anava a portar a terme directament damunt d'una necròpoli d'aquest període com és la necròpoli fenici púnica del Puig des Molins, era més que lògic dedicar aquesta edició del col·loqui a la temàtica de la mort i el més enllà.

Encara que el món funerari fenici púnica ha rebut una atenció notable, generant una nombrosíssima literatura científica al respecte, també s'ha de remarcar que en els darrers anys la irrupció de les noves tecnologies està continuament aportant novetats a la investigació de les necròpolis. És, de fet, aquesta nova etapa la que es vol remarcar amb l'edició d'aquesta obra, amb un tractament més transversal, amb projectes, equips i investigadors, que va reunir a 23 ponents procedents de diversos països i centres de recerca d'Espanya, Portugal, França, Itàlia, Tunísia i Líban, amb l'objectiu de presentar les novetats en la investigació al voltant de les pràctiques funeràries d'aquestes comunitats antigues, així com de tots els camps de recerca vinculats (estudis antropològics, arqueologia de la mort i la identitat, noves tècniques d'investigació en l'arqueologia funerària, etc.).

En les actes d'aquesta trobada científica —editades per Benjamí Costa Ribas, Luis Alberto Ruiz Cabrero i Maria Bofill Martínez—, podem trobar treballs sobre rituals, cultes o espais funeraris estudiats a partir de diferents fonts, com els textos antics, iconografies o materials arqueològics diversos, tots ells procedents de diferents contextos de la geografia fenici púnica (des del Líban fins a la península Ibèrica). El resultat de l'obra ofereix una àmplia visió que assenta les bases per a nous estudis dins de l'univers d'aquesta civilització de l'antiga Mediterrània, i també suposa una continuïtat i consolidació dels estudis fenicis que des de 1979 ha promogut el MAEF, i posteriorment, el CEFYP.

LÓPEZ-GRANDE, M.J., VELÁZQUEZ, F., MEZQUIDA, A., FERNÁNDEZ, J.H. CAMPANITAS HALLADAS EN IBIZA EN CONTEXTO PÚNICO.

Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera, núm. 83 (2022). 329 pàgines, amb dibuixos i fotografies a color.

Aprofitant la celebració a Eivissa del Xè Congrés Internacional d'Estudis Fenicis i Púnics, al 2022 va tenir lloc també, la presentació del llibre *"Campanitas halladas en Ibiza en contexto púnico"* el núm. 83 de la col·lecció TMAEF. Dins d'aquest es presenta l'estudi portat a terme sobre cent trenta objectes metàl·lics trobats a l'illa d'Eivissa, que per les seves característiques físiques s'han anomenat campanetes. L'estudi ha permès una sistematització dels diferents exemplars trobats fins al moment, per tractar d'identificar i, al mateix temps, donar una explicació plausible a la seva presència en contextos funeraris d'època púnica, amb un valor apotropaic, que com amulets, podrien haver exercit sobre els seus portadors.

MONMA MINGOT,
IMAGILLA'T.
ENTUSIASTIC (2022):
ART, EDUCACIÓ I
CREATIVITAT

Santa Agnès. Barralla de 64
cartes il·lustrades a tot color
per Mongo Biq.

Imagilla't és una baralla de 64 cartes il·lustrades a tot color i en tres idiomes, que s'inspira en la cultura eivissenca i la seva tradició oral. Les cartes estan agrupades en diferents famílies (personatges, llocs, objectes, éssers mitològics, animals, etc.); en cadascuna d'elles també es descriuen accions, emocions, moviments, sentits, qualitats i altres funcions que guiaran als participants del lloc a crear la seva pròpia història.

Obra de Monma Mingot, que actua com a contacontes a Eivissa des de 2010, va ser qui va tenir la idea de crear una eina lúdica i didàctica perquè qualsevol pogués inventar-se històries basant-se en els arquetips de les rondalles eivissenques i en els elements de la seva cultura tradicional. Una forma que mitjançant el joc es pogués vincular als jugadors amb la seva tradició oral, d'una forma divertida i creativa.

Durant dos anys, es van recopilar elements presents en les rondalles treball realitzat pel folklorista Joan Castelló, així com en la tradició popular eivissenca i el seu patrimoni cultural, natural i històric. Tots ells poden vincular-se amb elements que impulsen la creació d'històries. També té una part de descripcions d'emocions, sentits, moviments i altres aspectes que no sols ajuden a crear una història, sinó que impulsen la connexió dels jugadors amb la creativitat.

L'il·lustrador i dissenyador Mondo Biq és encarregat de donar forma i personalitzar cadascuna de les cartes, 64 il·lustracions plenes de bellesa i vitalitat.

Es tracta, sens dubte, d'una eina didàctica pensada per a treballar elements de la història de l'illa d'Eivissa des d'una perspectiva diferent i plena de color.

GOMILA, P.J. L'OBRA
FOLKLORICA D'ISIDOR
MACABICH.

Editorial Mediterrànea
Eivissa (1922). 122 pàgines.

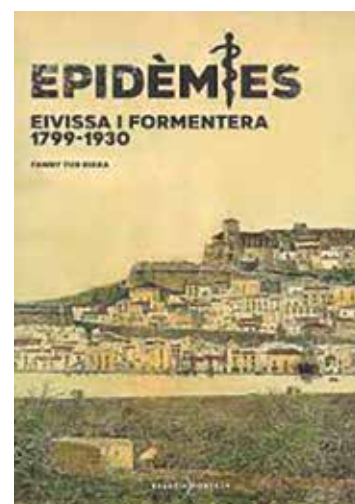
El jove filòleg eivissenc Joan Gomila Pere presenta L'obra folklòrica d'Isidor Macabich, un assaig editat per Miquel Costa Editor i amb pròleg de la directora de l'Arxiu Històric d'Eivissa i Formentera, Fanny Tur, i basat en barxiver, erudit, folklorista, historiador, periodista i poeta en llengua catalana i castellana, Isidor Macabich i Llobet (Eivissa, 1883 – Barcelona, 1973) dedicat a bestudi del folklore i l'etnopoètica d'Eivissa i de les Pitiüses.

L'obra ha estat guardonada amb el Premi Extraordinari al millor

Treball de Fi de Grau per la Facultat de Filosofia i Lletres del curs acadèmic 2020-2021 de la Universitat de les Illes Balears (UIB).

I és sens dubte, un estudi que posa en relleu, com Els estudis sobre folklore i etnopoètica a Eivissa i formentera no s'entenen sense la aportació colossal d'Isidor Macabich i Llobet, qui fou un dels màxims estudiosos en aquest camp de coneixement durant aproximadament mig segle.

TUR RIERA, F.
EPIDÈMIES: EIVISSA I
FORMENTERA 1799-1930

Editorial Neus Escandell Tur.
Eivissa (2022). 576 pàgines.

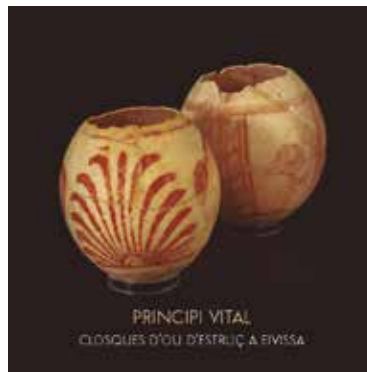
La historiadora i directora de l'Arxiu Històric d'Eivissa i Formentera, Fanny Tur ha presentat enguany la seva obra, *Epidèmies. Eivissa i Formentera 1799-1930*, on fa un acurat repàs a un aspecte bastant dolorós per a la societat, però desgraciadament de plena actualitat, com són les malalties i epidèmies que des de que es té registre han assolat les illes d'Eivissa i Formentera. Es tracta de un retrat global de les pitiuses durant més de dos segles, amb informació geogràfica, econòmica, demogràfica, social, cultural o política, ja que no només parla d'epidèmies sinó de la realitat amb la quals les illes s'enfrontaven a les amenaces sanitàries, ja que aprofitant la gran quantitat d'informació inèdita extreta d'arxius municipals, registres parroquials, arxius privats, etc., té accés directe al mode de vida en les illes, durant tot el segle XIX i la primera part del XX, fent posant èmfasi especialment en les marcades diferències entre el camp i la ciutat.

La historiadora acota el període d'estudi als anys 1799 i 1930, cosa qui li permet dividir el llibre en 10 capítols, un per a cada tipus d'epidèmia, des del còlera al paludisme, passant per la febre groga, la pesta, la verola, el xarmpió o l'epidèmia de grip de 1918. També aprofita per mencionar quines van ser les mesures de control duts a terme en cada cas per tractar de frenar els contagis, que queda patent resultava molt més fàcil al tractar-se d'illes, encara que Eivissa no va arribar mai a comptar amb un llatzeret o hospital aïllat on tractar malalties infeccioses, com sí van tenir a Mallorca i Menorca. Tots aquells malalts que arribaven en vaixell

de llocs que es consideraven perillosos, guardaven quarantena a bordo de les seves embarcacions, a vegades en condicions lamentables, a l'Illa Plana o l'Illa Grossa.

**JIMÉNEZ, H. (COORD),
MARTÍN, J.A., RUIZ, L.A.,
RAMOS, M.L.: PRINCIPI
VITAL: CLOQUES D'OU
D'ESTRUÇ A EIVISSA.**

**Museu Arqueològic d'Eivissa
i Formentera (2021). 69
pàgines, amb dibuixos i
fotografies a color.**

Aquest catàleg respon breument i manera molt visual què sabem realment de les closques d'ou d'estruç púniques recuperades a l'illa d'Eivissa. Es tracta, sense dubtes, d'uns dels objectes més genuïns que es poden trobar entre els fons del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera. Les closques d'ou d'estruç amb les seves cridaneres decoracions en ocre vermell (amb elements vegetals o simbòlics) ens parlen de rituals de renaixement després de la mort. Els gairebé cent exemplars de closques d'ou d'estruç localitzats al llarg de més de cent anys d'excavacions en la necròpolis del Puig des Molins,

indiquen la seva importància dins del ritual funerari fenici púnic. De forma més puntual, també s'han recuperat en contextos funeraris rurals (l'hipogeu de Can Pere Català a Sant Joan de Labritja, Can Marines a Santa Eulària des Riu). I fora d'un context funerari a Sa Caleta, Ses Païses de Cala d'Hort o Illa Plana.

El Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera va acollir a l'any 2021 una exposició temporal dedicada a elles, que va viatjar enguany també a l'illa de Formentera. També es va portar a terme un cicle de conferències. En la publicació del catàleg d'aquesta mostra, que podem trobar en català, castellà i anglès, a més de la recopilació de les peces exposades s'inclouen també tres articles dels especialistes que formen part del comitè científic de l'exposició. En el primer text, Juan Antonio Martín Ruiz (Universitat Internacional de València), analitza l'aprovisionament, la manipulació i la distribució en la península Ibèrica i Balears d'aquests materials. En el segon article, Luis Alberto Ruiz Cabrero (Universitat Complutense de Madrid), ens parla sobre els aspectes simbòlics de les closques d'ou d'estruç. Finalment, María Luisa Ramos Sainz (Universitat de Cantàbria), en el seu capítol estudia les tècniques de preparació i acabat de les closques d'ou d'estruç.

MEMÒRIA del MAEF 2020-21

Maria Bofill Martínez

Imatge del nou tram de passarel·la que amplia l'espai visitable de la necròpolis del Puig des Molins.

Després d'un any ple d'incerteses i dificultats mai viscudes pel conjunt de la societat actual, l'equip del MAEF podem fer un balanç positiu sobre com hem sabut sobreposar-nos i seguir endavant amb la nostra missió malgrat la pandèmia de la COVID-19. El període de confinament de 2020 va suposar tot un repte organitzatiu, al qual hi havíem de sumar, com en tots els casos, les circumstàncies personals de tots els membres de l'equip. Ja fos a través de la modalitat de teletreball o de treball presencial, cada un dels treballadors va contribuir a continuar fent feina en les diverses funcions que té assignades el MAEF, i que es sintetitzen en la conservació, la divulgació i la investigació sobre el patrimoni arqueològic d'Eivissa i Formentera. Vàrem continuar recepcionant material arqueològic; mantenint la col·laboració amb els investigadors; realitzant obres de manteniment i millora dels equipaments i les instal·lacions del museu; i en aquell moment, més que mai, el MAEF va estar molt

actiu a les xarxes socials. Finalment, un cop reactivada la visita pública al Museu Monogràfic Puig des Molins el mes de juny de 2020, amb totes les mesures de seguretat sanitària marcades per les autoritats (control d'aforament, higiene, etc.), la resposta de la ciutadania no podria haver estat més positiva i encoratjadora.

Les sales del Museu es varen anar omplint poc a poc de famílies illenques capitanejades pels infants de cada casa —els qui millor coneixen el nostre centre museístic sobretot gràcies a les visites escolars— amb l'alegria de poder gaudir d'una experiència tant necessària en aquells moments com enriquidora. Els museus són espais per compartir coneixement i per reflexionar sobre tot allò que ens fa ser el que som, des de les més variades perspectives. En el nostre cas, les restriccions de mobilitat van afavorir aquest re-descobriments del patrimoni arqueològic que custodia el MAEF i que amb tantes ganes teníem de tornar a obrir al públic, especialment al públic local. Els més petits varen ser en

Primers visitants al Museu Monogràfic Puig des Molins el dia de la reobertura de portes al juny de 2020.

molts casos els guies que explicaven als seus familiars totes les meravelles que podem trobar a la necròpolis i al Museu Monogràfic de Puig des Molins. Ser els amfitrions de les visites de famílies senceres compartint vivències que mai oblidaran, ens va compensar tota la feina invertida en un període tan complicat per a tots.

Diverses activitats varen quedar suspeses lògicament per la situació de pandèmia, però a mesura que avançava el camí cap a la “nova normalitat”, el MAEF, amb l’ajuda inestimable de l’Associació d’Amics del MAEF, va oferir un programa d’activitats adaptades a cada moment de l’any, i sempre assessorats pels serveis de prevenció de riscos laborals, així com complint les directrius del Govern Balear en matèria de seguretat sanitària. El dia 2 de juny de 2020 el Museu Monogràfic Puig des Molins va reobrir portes després de 3 mesos tancats al públic.

Una de les grans novetats de l’any 2020 ha estat la inauguració d’un nou espai museïtzat de la necròpolis del Puig des Molins. Continuant amb el recorregut de la passarel·la existent de fusta que condueix als visitants pel jaciment, s’ha instal·lat un nou tram de 70 m més que duplica l’àrea visitable de la necròpolis, en aquest cas, en direcció al cim del puig. Aquest nou itinerari exterior parteix des de l’entrada dels hipogeus de la Mula i ascendeix cap a les àrees excavades a inicis dels anys 2000. Les noves àrees visitables permeten ampliar notablement la comprensió del jaciment i la seva magnitud espacial (són gairebé 1000 m² més de tombes visitables), a més de guanyar una panoràmica excepcional tant de la pròpia necròpolis com de la veïna Dalt Vila. Aquest nou espai museïtzat també compta, com a la resta del recorregut, de panells explicatius, en aquest cas, no només sobre temàtica arqueològica (història del MAEF, història de la investigació al Puig des Molins

i darreres troballes al jaciment) sinó que també s’ha inclòs informació sobre el patrimoni natural i paisatgístic del Puig des Molins.

Durant l’any 2021 varen continuar les constants adaptacions a la situació sanitària, la qual era gairebé canviant setmana a setmana. A principis d’any es va iniciar un nou horari d’obertura del museu que serà estable durant tot l’any. Segons aquest nou horari, es manté l’horari de matí de dimarts a diumenge tot l’any i, pel que fa a les tardes, es manté estable la tarda del divendres (de 17 h a 20 h) per poder visitar el museu i la necròpolis en horari de tarda també durant tot l’any.

Les restriccions sanitàries varen perjudicar especialment a les activitats presencials dels centres museístics a principis de l’any 2021, quan es va produir una pujada notable dels contagis a les illes. Per aquest motiu, i amb la voluntat de no parar la tasca divulgativa del MAEF, el mes de març de 2021 es va inaugurar un nou cicle de conferències titulada “Novetats en la recerca arqueològica del MAEF”, les quals es retransmetien en línia a través de la plataforma Zoom i amb una periodicitat mensual. Afortunadament, aquest cicle de conferències es va poder traslladar a l’àmbit presencial a partir del mes de juny de 2021 i fins el mes de gener de 2022, a la sala d’actes del MAEF.

Finalment, com a novetats de l’any 2021, cal destacar en el mes de juny la inauguració d’un nou cicle de conferències i tast de productes locals a la necròpolis del Puig des Molins titulat “Tríada Mediterrània. El pa, l’oli i el vi de l’Eivissa antiga”, el qual va ser una èxit d’assistència, fins el punt que es va haver de repetir en el mes de juliol, gràcies a la col·laboració de l’Ajuntament d’Eivissa.

PARTICIPACIÓ EN NOUS PROJECTES

La col·laboració continuada amb investigadors ha estat una de les prioritats del MAEF pel que fa a les seves funcions com a centre de recerca. Aquests vincles científics donen fruits en forma de projectes i subvencions fonamentals per a la recerca, com és el cas del nou projecte liderat per l’equip del MAEF en col·laboració amb l’investigador Nicolás Márquez-Grant (Univ. of Cranfield, UK) titulat “**The chronology of the World Heritage Site of Puig des Molins Cemetery, Ibiza, Spain**”. El projecte va ser presentat a la convocatòria de beques científiques de la National Environmental Isotope Facility (Regne Unit), essent seleccionat en la categoria de NERC ‘Grant-in-kind’, amb una dotació econòmica de

Enregistrament de dades topogràfiques per al Sistema d'Informació Geogràfica de la necròpolis del Puig des Molins.

21.170€ (25.183,36€) per realitzar datacions radiocarbòniques. L'objectiu principal de la proposta és aprofundir en la cronologia dels diversos períodes d'ocupació de la necròpolis del Puig des Molins (des de l'època fenícia fins a l'època medieval islàmica). A més, per completar l'anàlisi a escala insular, també s'han inclòs mostres per datar tombes de necròpolis rurals com les de Ses Païsses de Cala d'Hort, Can Marines i Sa Barda.

Aquest projecte permetrà avançar en diverses línies d'investigació actuals del MAEF, moltes d'elles en col·laboració amb altres investigadors i institucions, com són:

- L'estudi de l'ADN antic de les comunitats fenicio-púniques d'Eivissa, en col·laboració amb els profs. Carles Lauleza-Fox i Nicolás Márquez-Grant.
- L'estudi de materials arqueològics recuperats a les tombes de Puig des Molins: Anàlisi de les campanetes i els amulets, en col·laboració amb María José López-Grande i Francisca Velázquez.
- El nou Sistema d'Informació Geogràfica de la necròpolis del Puig des Molins impulsat pel MAEF, que es convertirà en una eina fonamental tant per a la investigació del jaciment com per a seguir desenvolupant projectes de gestió i divulgació d'aquest espai patrimonial de primer ordre. La part tècnica del projecte es realitza en col·laboració amb l'enginyer en Geomàtica i Topografia, David Barreda.

Imatges del procés de digitalització amb escàner 3D de diverses peces incloses en el projecte InterMedit.

Un altre dels projectes principals en els que ve participant el MAEF és el projecte euroregional liderat per l'AAMAEF "**InterMedit. L'intercanvi mediterrani a l'Antiguitat: Pont entre cultures**". Durant l'any 2019 es varen realitzar les digitalitzacions de les peces seleccionades per a la futura exposició temporal, amb col·laboració amb el Museu d'Arqueologia de Catalunya (seu d'Empúries), el Musée d'Ensérune, i el laboratori OpenLabs de la Universitat Autònoma de Barcelona (UAB).

Pel que fa a la col·lecció del MAEF, un total de 15 peces varen ser escanejades per ser incloses en l'exposició temporal, a més de que funcionaran com a models 3D per a altres usos museístics per part del MAEF. Durant l'any 2020, els treballs presencials i les trobades entre els socis del projecte, que estaven prevists en el calendari, varen ser suspesos a causa de la crisi sanitària. Per contrarestar la situació, els socis del projecte varen acordar modificar la naturalesa de la principal acció del projecte, l'exposició temporal on s'exposaran els resultats del mateix, i traslladar tota la proposta a una exposició 100% virtual per tal de que pugui ser accessible per a un màxim de públic i evitant els impediments que en l'actualitat suposen les activitats presencials.

Finalment, un altre projecte iniciat el 2020 ha estat l'estudi mediambiental de la necròpolis del Puig des Molins. Per tal de conèixer amb més detall el ric patrimoni mediambiental i paisatgístic de la necròpolis, es va encarregar a la consultora PODARCIS, S.L. un catàleg de fauna i flora que mostrés la biodiversitat que comparteix espai amb el jaciment arqueològic. Els resultats preliminars d'aquest estudi han aportat un total de 151 espècies identificades, corresponents a 100 espècies vegetals i 51 espècies animals. Cal recordar el paper que té la necròpolis en el context urbà de la ciutat d'Eivissa, actuant com un veritable refugi natural tant de plantes com d'animals que conviuen amb els humans.

GESTIÓ DELS FONS PATRIMONIALS I DOCUMENTALS DEL MUSEU ARQUEOLÒGIC D'EIVISSA I FORMENTERA

FONS ARQUEOLÒGICS

Tal i com avançàvem a la introducció, el MAEF no va cessar en pràcticament cap moment la seva activitat durant l'any 2020, i tampoc ho va fer en la gestió dels fons patrimonials que té encarregada. Pel que fa a l'ingrés de nous fons arqueològics procedents d'excavacions, es varen recepcionar un total de 8 campanyes d'intervenció arqueològica (amb un total de **340 caixes** de material arqueològic). Concretament, van ingressar 73 caixes de **2012/3** Teatre Pereira; 27 caixes de **2018/21** Adeqüació de parcel·les expropiades zona nord-est de l'Aeroport d'Eivissa; 2 caixes de **2018/10** i **2019/13** Prospecció superficial i documentació dels cims de les serralades central i oest d'Eivissa, dins del projecte de recerca I+DHAR2016-76917-P: "Fronteres marítimes

i fortificació a la Mediterrània occidental: les empremtes de l'eparquia púnica al sud d'Ibèria"; 6 caixes de material de **2020/6** Sa Tanca Vella (Formentera); 144 caixes de **2018/18** Eix 2+250 - Can Lileta carretera C-733 i variant de Jesús, a més de 73 caixes més de diverses intervencions en el marc del mateix projecte de la carretera C-733 (**2018/14-18**, **2019/2**, **2020/9,11-16,19-24**); i 15 caixes de materials de **2020/35** Plataforma d'aviació civil de l'aeroport d'Eivissa.

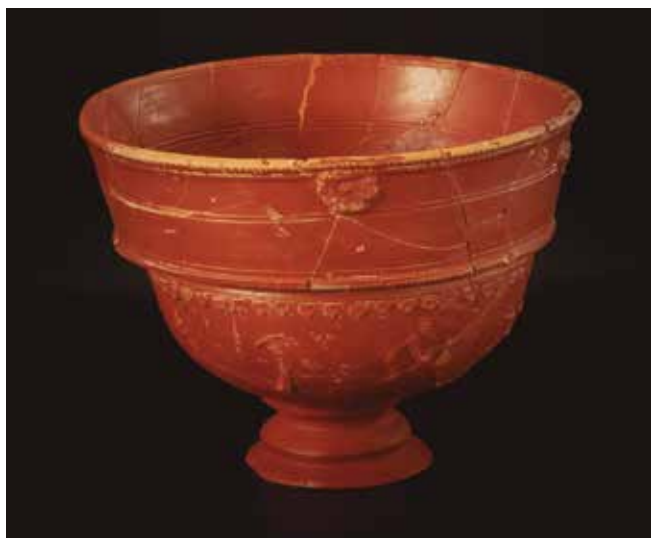
A més, el MAEF va recepcionar durant l'any 2020 dos troballes ocasionals de material arqueològic que varen ser ingressades de mans de particulars: un cas de 4 àmfores procedents del fons marí de Formentera, i un segon cas de troballes numismàtiques a Eivissa.

Pel que fa l'any 2021, el MAEF va ingressar **359 caixes** de materials arqueològics procedents de diverses intervencions: 1 caixa de **2020/39** Camí Vell de Sant Mateu, 9; 1 caixa de **2020/1** Can Campaniella (Sant Antoni de Portmany); 330 caixes de **2019/4** Can Ribes II "Pavimentació triangle suroest plataforma aviació comercial" i "Unió plataforma amb carrer de rodatge paral·lel" (Aeroport d'Eivissa); 6 caixes de **2020/36** Can Bassetes "Intervenció arqueològica Aeroport d'Eivissa - Fase 2, zona aparcament"; 1 caixa de **2021/7** Puig Nunó (Sant Antoni de Portmany); 1 caixa de **2021/6** Puig Rodó (Sant Josep de sa Talaia); 18 caixes de **2021/8** Can Bassetes (Aeroport d'Eivissa) i 1 caixa de **2020/5** Passarel·la Puig des Molins.

El conjunt material recepcionat també es completa amb cinc peces procedents de derelictes d'Eivissa i Formentera.

FONS DOCUMENTALS

La **biblioteca del MAEF** ha incrementat el seu fons en 423 volums (gairebé el doble d'entrades de l'any anterior), un increment que es divideix en 202 revistes, 184 monografies, i 37 altres publicacions vàries vinculades amb temàtiques d'arqueologia, patrimoni, història, i museografia. Gràcies a aquestes noves adquisicions, el catàleg de la biblioteca ha arribat a un total de **27.463 publicacions**. La feina gairebé diària de gestió, catalogació, intercanvi bibliotecari i atenció a l'usuari (principalment investigadors amb cita prèvia), continua sent una de les prioritats del MAEF per poder formar part quan sigui possible de la Xarxa de Biblioteques de les Illes Balears, amb l'objectiu final de poder estar oberts al públic amb horari habitual.

Copa itàlica sigillata del s. I dC recuperada a l'establiment A de Ses Païsses de cala d'Hort (Foto Raymar).

L'arxiu fotogràfic del MAEF s'incrementa anualment per tal de millorar la documentació gràfica dels materials arqueològics i dels espais museístics que es gestionen des del centre. L'any 2020 s'ha ampliat notablement el fons fotogràfic corresponent a nombroses peces que estan en exposició al Museu Monogràfic Puig des Molins, amb un total de 116 noves imatges (tant de peces individuals, com de conjunts significatius). A més, també s'han realitzat noves fotografies de materials procedents dels jaciments de Cala d'Hort, sa Capelleta, així com dels materials que varen participar a l'exposició "Mart. El mirall Vermell", organitzada pel Centre de Cultura Contemporània de Barcelona (CCCB), i que també aparegueren al catàleg d'aquesta exposició. Finalment, i com a producció pròpia del MAEF, també es va efectuar una sessió fotogràfica del conjunt de closques d'ou d'estruç que forma part de l'exposició temporal "Principi Vital".

RECURSOS HUMANS

Durant l'any 2020 no es varen produir moviments entre el personal del MAEF. Tot i així, es va haver de fer front a tres baixes de llarga duració. En canvi, l'any 2021 sí que s'ha pogut incorporar una nova plaça molt necessària per a l'equip humà del centre: un tècnic de grau mig en Arqueologia.

La plantilla del Museu està actualment formada per: un director, una cap de Secció 1 - conservadora, una restauradora, una tècnica en arqueologia, un administratiu, una auxiliar administrativa, un auxiliar de biblioteca, tres subalterns (dos d'administració, un

de manteniment), set ordenances de vigilància, i dos netejadores.

Pel que fa a personal extern, s'ha continuat el contracte amb una empresa de **seguretat**, molt necessari per garantir la seguretat de les col·leccions i de tot l'espai de la necròpolis del Puig des Molins. Per a la realització d'activitats de caràcter didàctic, s'ha continuat amb un contracte obert simplificat que permet garantir la continuïtat del **projecte didàctic del MAEF**. També va ser necessari contractar un servei de suport de neteja per cobrir baixes del personal laboral, i per reforçar la desinfecció i neteja dels espais museístics en el període inicial de la pandèmia. Per últim, i per cobrir mancances que només poden ser resoltes amb caràcter puntual, es va encarregar una feina de curta durada per realitzar tasques de documentació, inventari i ordenació de material antropològic del MAEF, i un segon contracte per desenvolupar treballs de suport als projectes de restauració del museu durant l'any 2020.

PRESSUPOSTOS DEL MAEF

El pressupost total del **2020** destinat al funcionament del centre es va incrementar fins als 301.226 €, dividits entre **Capítol 2** (despeses corrents en béns i serveis 241.709 €) i **Capítol 6** (inversions reals 59.517 €). La distribució del pressupost segons els conceptes principals de despesa va ser la següent: arrendaments d'edificis i d'altres construccions (63.115 €); reparació, manteniment i conservació (9.403 €); material informàtic i d'oficina (4.169 €); aigua, altres subministraments i energia electricitat (10.884€), comunicacions telefòniques i altres (2.101 €), tributs locals (80 €); reunions, conferències i cursos (1.000 €); estudis, treballs tècnics i altres treballs (145.722 €); dietes, locomoció i trasllats (750 €); adquisició de béns museístics (3.000 €); béns de patrimoni històric, artístic i cultural (10.000 €); utilitatge (2.000 €); elements de transport (30.000 €); mobiliari i estris (2.750 €); equips per a processos d'informació (3.006 €); altre material immobilitzat (8.0761 €). L'any pressupostari va finalitzar amb un nivell d'execució del 100% pel que fa als capítols 2 i 6.

Una de les grans incorporacions a nivell logístic del MAEF, i que explica en part l'increment pressupostari de l'any 2020, va ser l'adquisició d'un vehicle propi. Es tracta d'un vehicle 100% elèctric tipus furgoneta destinat a poder realitzar amb seguretat moltes de les tasques de transport que té assignades el centre, com la recollida de materials arqueològics (alguns

d'ells de grans dimensions), el trasllat de material de suport museístic entre les diverses seus del MAEF, o el trasllat cap a Formentera d'exposicions temporals, materials per realitzar activitats didàctiques, etc.

L'any següent, **2021**, el pressupost destinat al funcionament del centre va tenir un increment de 192.853 €, arribant als 579.562 €, dividits entre **Capítol 2** (despeses corrents en béns i serveis 434.562 €) i **Capítol 6** (inversions reals 145.000 €). La distribució del pressupost segons els conceptes principals de despesa va ser la següent: arrendaments d'edificis i d'altres construccions (61.908 €); reparació, manteniment i conservació (75.456 €); compra i reparació de material informàtic i d'oficina (19.200 €); aigua, altres subministraments i energia electricitat (20.621€), comunicacions telefòniques i altres (2.500 €), reunions, conferències i cursos (16.000 €); estudis, treballs tècnics i altres treballs (136.470 €); dietes, locomoció i trasllats (2.000 €); vestuari (4.000 €); neteja i endreçament (32.000 €); seguretat (64.407); béns de patrimoni històric, artístic i cultural (11.000 €); utilatge (6.500 €); mobiliari i estris (11.500 €); equips per a processos d'informació (20.000 €); altre material immobilitzat (2.000 €); instal·lacions tècniques (94.000). L'any pressupostari va finalitzar amb un nivell d'execució del 100% pel que fa als capítols 2 i 6.

Pel que fa a l'any 2021, la inversió més important es va realitzar en la substitució de l'equipament de cli-

Visita al jaciment de Ses Païsses de Cala d'Hort amb els alumnes de 6è del CEIP Puig des Valls d'Eivissa.

matització (94.000 €) del Museu Monogràfic Puig des Molins, el qual es trobava en un estat molt deficient.

VISITANTS 2020

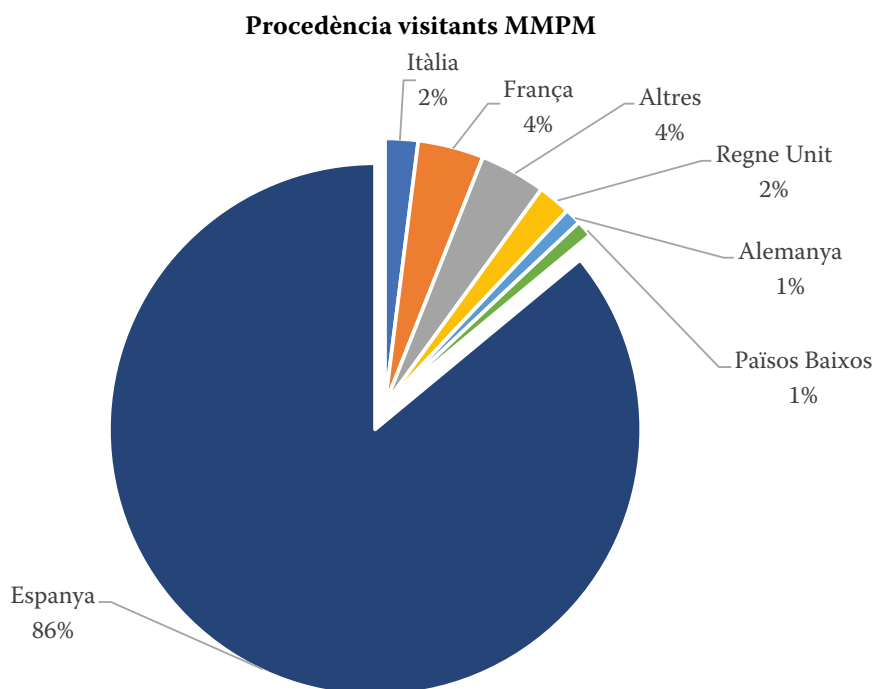
Malgrat el període de confinament viscut en tot l'Estat espanyol, el Museu Monogràfic Puig des Molins va assolir l'any 2020 un total de **7.147 visitants**. Es tracta d'una xifra modesta però satisfactòria considerant el període en el que el museu va romandre tancat al públic (entre el dia 14 de març i el 2 de juny de 2020), així com totes les restriccions de mobilitat i accés als espais públics viscuts al llarg de l'any. Per part de l'equip del MAEF, hem volgut veure aquest episodi com una oportunitat per *reconnectar* amb el públic illenc, sobretot amb el públic familiar que també va aprofitar la situació per visitar espais patrimonials que feia temps que no visitava, i fins i tot que no havia visitat encara en companyia dels més petits. Varen ser moltes les famílies guiades pels infants, els encarregats en aquesta ocasió d'explicar tot que el havien après prèviament en visites escolars o en activitats didàctiques del MAEF. Tot un orgull veure com el missatge i la passió que sentim vers el nostre patrimoni s'ha contagiat i serveix per a que les famílies gaudeixin juntes en moments tan complexos com els viscuts al llarg del 2020.

A mesura que avançava l'estiu de 2020, i les restriccions de mobilitat s'anaven fent un poc més laxes, arribaven al museu visitants d'altres nacionalitats com França, Itàlia, Regne Unit o Alemanya, però sempre en un percentatge molt més baix que el visitant nacional (86%). I, d'entre els nacionals, es va enregistrar també una pujada molt notable respecte anys anteriors de visitants procedents de les altres illes Balears, Mallorca i Menorca, i també de Formentera. Finalment, cal dir que la Direcció General de Cultura va autoritzar l'entrada gratuïta a tots els visitants del centre, la qual cosa ha ajudat també a motivar que nous perfils de públic que habitualment no visiten centres museístics es van animar a gaudir de la visita al museu.

Pel que fa al **2021**, l'augment dels casos de contagi de la COVID-19 a principis d'any va generar una baixada considerable de visitants al Museu. Aquest decreixement es va poder reinvertir sobretot a partir de Setmana Santa, quan a més a més, es va incrementar l'arribada de visitants estrangers. La recuperació en el nombre de visitants va ser constant al llarg del 2021, arribant a xifres mensuals que fins i tot superaven mesos d'anys anteriors a la pandèmia. El total de visitants de 2021 ascendeix als **13.805**.

Visitants 2020-2021 al Museu Monogràfic Puig des Molins

	Gener	Febrer	Març	Abril	Maig	Juny	Juliol	Agost	Sept.	Octubre	Nov.	Dec.	TOTAL
2020	1096	1184	887	-	-	242	675	1199	648	430	272	514	7147
2021	208	353	519	766	834	1597	1721	1874	1592	2380	1113	848	13805

Procedència dels visitants del Museu Monogràfic Puig des Molins l'any 2020.

Els països europeus dels quals més visitants s'han rebut l'any 2021 han estat Països Baixos, Bèlgica, França i Alemanya. Pel que fa la resta del món, Estats Units ha estat el principal origen, encara que hem rebut gent de tots els continents. Dins d'Espanya, hem rebut persones de totes les comunitats autònomes, però principalment de la Comunitat de Madrid, Catalunya i Comunitat Valenciana.

Del total de visitants (13.805), un 12% són famílies amb nens. D'altra banda, durant l'any 2021, han passat per la Necròpolis i el Museu un total de 50 centres escolars i instituts, així com 87 grups de diferents procedències per a visites guiades.

DIVULGACIÓ CIENTÍFICA I DIFUSIÓ

Presentació del nou web www.maef.eu

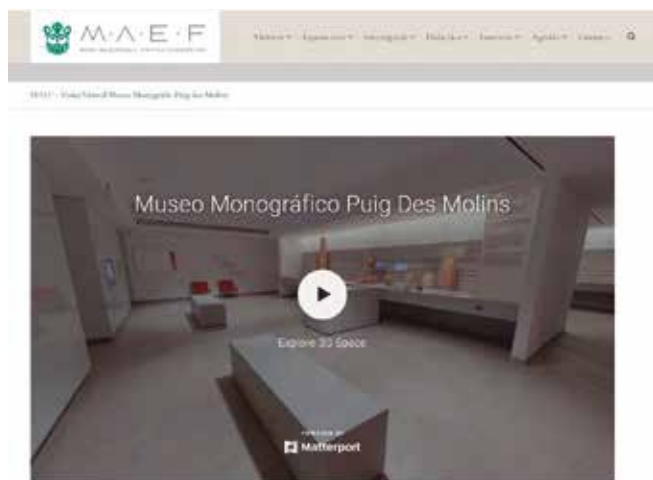
Un dels projectes en el que venia treballant els darrers mesos l'equip del MAEF és el de la renovació del nou web de la institució, amb un nou format, contin-

guts i en els idiomes català, castellà i anglès. Aquesta eina digital està dissenyada per desenvolupar diverses funcions. En primer lloc, el nou web serveix com a portal de presentació de la institució i de les seues del MAEF (Museu de Dalt Vila i Museu Monogràfic Puig des Molins) així com de les seves col·leccions, i un espai on mostrar al públic en general les funcions de divulgació, investigació i conservació del patrimoni arqueològic que té encomanades el MAEF.

La presentació oficial del nou web va coincidir amb les primeres setmanes de confinament en el mes de març de 2020, just quan més important va resultar tenir recursos i canals de comunicació en línia amb el públic del museu. A més, en la mateixa nota de premsa es va difondre el nou projecte de visites virtuals tant al Museu Monogràfic Puig des Molins com al jaciment de la necròpolis. La rebuda d'aquesta nova eina digital va ser molt bona, tant entre el públic local, que temporalment no podia accedir presencialment al patrimoni cultural material, com també per

Portal del nou web www.maef.eu.

Accés a la visita virtual del Museu Monogràfic Puig des Molins des del web www.maef.eu.

part d'altres persones interessades d'arreu del món que gràcies a ser una eina digital en línia, poden ara visitar virtualment les instal·lacions del museu i la necròpolis del Puig des Molins.

CICLE DE CONFERÈNCIES “NOVETATS EN LA RECERCA ARQUEOLÒGICA DEL MAEF 2021”

Amb la voluntat de no aturar la divulgació de l'activitat científica realitzada a les nostres illes, El nou cicle de conferències del MAEF per a l'any 2021 va sorgir precisament per donar difusió a estudis i projectes que estan actualment en actiu a les illes en matèria d'arqueologia, patrimoni i història. El programa complet, amb 8 conferències d'investigadors i investigadores de diverses universitats i equips de recerca, va tractar una notable varietat de problemàtiques històriques i projectes en els que es va voler donar prioritat a les novetats realitzades recentment en treballs de camp i

estudis sobre les illes. Amb aquesta proposta, el MAEF ha continuat apostant per la difusió de la investigació arqueològica desenvolupada al nostre territori.

3 MARÇ. Manuel Calvo Trias, “De islas e Isleños. Conectividad y movilidad en las Islas Baleares durante la prehistoria y la protohistoria”.

14 ABRIL. Élodie Guillon, “Caminos hacia el pasado: Algunos modelos de ocupación y conexión territorial en la Ibiza púnica”.

12 MAIG. Javier Rodríguez Pandozi i Enrique Aragón Núñez, “Estudio integral del Patrimonio Arqueológico subacuático de la isla de Formentera”.

16 JUNY. Ángeles Martín Parrilla i Andrea Torres Ferrer, “Las inhumaciones descubiertas en el primer recinto de las murallas andalusíes de Ibiza”.

7 JULIOL. Anna Artina, “Las canteras de marés del Parque Natural de Ses Salines (Islas Pitiusas): Estudio arqueológico de un paisaje cultural”.

8 SETEMBRE. Lara Gelabert Batllori, “Indigenisme vs. colonització púnica a l'àmbit balear: El consum de vi ebusità al poblat de Son Fornés (Montuïri, Mallorca) entre els ss. VI ANE - I NE”.

22 OCTUBRE. Almudena García-Rubio, “Arqueología al servicio de los derechos humanos en las Pitiusas: El proyecto Fosas de la Guerra Civil”.

12 GENER (2022). Pau Sureda Torres, “La recerca prehistòrica a les Pitiüses: Darrers resultats i principals reptes de futur”.

Les conferències es varen fer mitjançant dos modalitats en funció de les restriccions sanitàries de cada moment: en línia les conferències corresponents als mesos de març a maig, i ja en presencial a la sala d'Actes del MAEF entre els mesos de juny de 2021 a gener de 2022. A més a més, totes les conferències es poden tornar a veure a través del perfil de Youtube del MAEF: <https://www.youtube.com/@museuarqueologicdeivissai9568>

Cicle “La teva peça del MAEF”

L'objectiu d'aquest cicle d'audiovisuals de curta durada va ser el de divulgar l'extraordinari patrimoni del MAEF amb algunes de les peces no tan conegudes de les seves col·leccions. L'equip tècnic del museu i els seus col·laboradors investigadors han triat una peça del fons del MAEF per presentar-la i difondre-la entre el públic a través de les xarxes socials.

El cicle s'inaugurà amb l'historiador Antoni Ferrer Abárzuza, qui ens presentà un dels tresors artístics

Visita virtual de l'edifici A de ses Païsses de Cala d'Hort (Eivissa) disponible al web www.maef.eu. Fotografia i visita virtual a càrrec de Simon Sadek – 360virtualtour.co. Projecte en col·laboració amb el Consell d'Eivissa.

de l'Eivissa medieval: el teginat de la Universitat d'Eivissa, actual seu del Museu Arqueològic de Dalt Vila, una peça clau de la nostra història. La resta del cicle es va completar amb les peces: els miralls de la necròpolis de Via Púnica, 34 (per Juanjo Marí Casanova); la nineta articulada MAEF-8010 (per Carmen Mezquida Orti); la gerra amb decoració esgrafiada MAEF-21356/2244 (per Jordi Vives Colomar); el motlle de terracota femenina MAEF-4918 (per Helena Jiménez Barrero); el collar romà MAEF-21558/245 (per Ana Mezquida Orti); el canelobre andalusí MAEF-21926 (per Marcus H. Hermanns); els botons de ca na Costa (per Maria Bofill Martínez); la inscripció fenícia

MAEF-21355/101 (per José Ángel Zamora López) i l'escarabeu MAEF-3650 (per Jordi H. Fernández Gómez). Tot el cicle pot també visionar-se a través del perfil del MAEF a Youtube (<https://www.youtube.com/@museuarqueologicdeivissaif9568>).

Visites virtuals a jaciments arqueològics de les Illes Pitiüses

Si bé el MAEF ja tenia disponibles en línia les visites virtuals a la necròpolis del Puig des Molins i al Museu Monogràfic Puig des Molins, l'any 2021 es van sumar tres jaciments més digitalitzats per poder ser visitats virtualment des de qualsevol punt amb con-

nexió a internet. Gràcies també a la col·laboració del Consell d'Eivissa i del Consell de Formentera, el MAEF ha dissenyat les visites virtuals del sepulcre megalític de ca na Costa (Formentera), la cova-santuari des Culleram (Sant Vicent de sa Cala, Eivissa) i de Ses Païsses de cala d'Hort (Sant Josep de sa Talaia, Eivissa). Tots els jaciments són accessibles virtualment des del web www.maef.eu a l'apartat de "Visita'ns". L'eina també disposa de textos i imatges que recullen la història, les excavacions realitzades i les peces més emblemàtiques de cadascun dels jaciments.

Triada Mediterrània: Pa, oli i vi a l'Eivissa antiga

El MAEF i l'Ajuntament d'Eivissa varen presentar en el mes de maig de 2021 a Madrid Fusión —una de les fires gastronòmiques més importants d'Espanya— el nou cicle titulat "Triada mediterrània: pa, oli i vi a l'Eivissa antiga". Es tracta d'una nova activitat que relaciona el patrimoni arqueològic i gastronòmic amb aquests tres productes com a protagonistes de la nostra història culinària i amb la necròpolis del Puig des Molins com a escenari privilegiat. Durant l'activitat, un especialista de cada producte (periodista, historiador o arqueòleg) fa una presentació sobre la història del pa, de l'oli o del vi, i a continuació, petits estands de diversos productors locals d'Eivissa i Formentera ofereixen una degustació dels seus productes.

Les conferències lúdiques varen anar a càrrec de:

- 4 de juny: El pa, per Ibán Yarza.
- 11 de juny: L'oli, per Vicent Marí Serra "Palermet".
- 18 de juny: El vi, per Glenda Graziani.

L'èxit d'assistència va ser absolut. Es varen omplir totes les places ofertes en cadascun dels dies (tant del mes de juny com la repetició del cicle en el mes de juliol), tot i seguir en tot moment les restriccions sanitàries i d'aforament que indicaven les autoritats. Cal dir que l'oportunitat de dur a terme activitats a l'aire lliure, com la que ofereix la necròpolis del Puig des Molins gestionat pel MAEF, es va convertir en un autèntic reclam de la societat illenca en aquests primers moments de desconfinament.

EXPOSICIONS TEMPORALS

Sota el mar de Formentera

El MAEF, en col·laboració amb el Consell Insular de Formentera, inaugura el 14 de setembre de 2021

Imatges de les tres conferències lúdiques de la Triada mediterrània. De dalt a baix: Ibán Yarza (dia del Pa), Vicent Marí Serra "Palermet" (dia de l'Oli) i Glenda Graziani (dia del Vi).

l'exposició temporal *Sota el mar de Formentera*. Els materials ceràmics subaquàtics recuperats al sud del Cap de Barbaria, que, fins el dia 25 de setembre, va romandre obert al públic a l'Ajuntament Vell de Sant Francesc de Formentera.

L'estiu de 2020 es varen recuperar fortuïtament un lot de quatre àmfores d'època romana al sud des Cap de Barbaria. Aquestes peces excepcionals, les quals probablement formen part d'un derelictu en-

fonsat a més de 110 metres de profunditat, varen ser entregades al Consell de Formentera i traslladades al Laboratori de Conservació i Restauració del MAEF. En el muntatge d'aquesta exposició, el MAEF ha volgut recrear part d'un laboratori de restauració arqueològic en ple procés de tractament de peces subaquàtiques, per així reflectir el recorregut d'aquestes peces des del fons del mar fins a les vitrines del museu.

Principi Vital. Closes d'ou d'estruç d'Eivissa

Les closes d'ou d'estruç feniciopúniques són uns dels objectes més genuïns i excepcionals que poden trobar-se entre les col·leccions del MAEF. Interpretades com un element pont entre els vius i els morts, les seves decoracions en ocre vermell (amb elements vegetals o simbòlics) ens parlen del renaixement després de la mort. Aquesta exposició permet gaudir d'uns objectes molt singulars i que, malgrat la seva relativa fragilitat i dels avatars soferts durant el seu enterrament en jaciments arqueològics, han aconseguit sobreviure al pas del temps, a vegades en un estat de conservació que pot arribar a sorprendre els visitants.

L'exposició "Principi vital. Closes d'ou d'estruç a Eivissa", inaugurada el 17 de desembre de 2021 mostrarà aspectes fins ara poc coneguts sobre l'estudi del seu procés de manufactura i decoració, incorporant al mateix temps les més recents troballes i mostrant al públic les tècniques de restauració i conservació emprades. Els visitants varen poder veure reproduccions fetes sobre materials originals (closes d'ous d'estruç moderns) així com models en 3D realitzats sobre peces arqueològiques del MAEF.

COMMEMORACIONS

Amb motiu de la celebració del **Dia de les Illes Balears**, el passat dia 1 de març, el Museu Monogràfic Puig des Molins va realitzar jornades de portes obertes del 25 febrer al 1 de març de 2020. Aprofitant aquesta diada organitzada per la Direcció General de Cultura del Govern Balear, el dia 1 de març es realitzà un taller familiar d'indumentària històrica, titulat "Històric Fashion Day" organitzat per l'equip didàctic del MAEF. Aquest taller es va realitzar de forma simultània al Museu Monogràfic Puig des Molins i al Museu de Mallorca de forma presencial mitjançant el desplaçament de part de l'equip del MAEF a l'illa veïna, i com a activitat en col·laboració entre els dos centres museístics.

Taller d'indumentària històrica "Historic Fashion Day" realitzada al Museu de Mallorca i al Museu Monogràfic Puig des Molins, organitzada pel MAEF.

La diada es va completar amb un concert de guitarra clàssica a càrrec del músic eivissenc Toni Marí Marí, amb un gran èxit de públic.

Concert de guitarra clàssica celebrat el dia 1 de març de 2020, Dia de les Illes Balears, a càrrec del músic Toni Marí Marí.

ACTIVITATS DIDÀCTIQUES

Tal i com avançàvem, durant l'any 2020 les activitats didàctiques de tipus presencial del MAEF varen quedar temporalment suspeses a partir del 14 de març. Aquesta situació va generar que tot l'equip de didàctica i comunicació traslladés la seva feina a l'entorn virtual a través de la nova pàgina web, i sobretot a través de les xarxes socials (Facebook, Instagram i Twitter), entre els mesos de març a maig de 2020. La primera activitat en línia va ser **“La Peça del dia”**, i es varen arribar a penjar 31 publicacions sobre peces singulars de les col·leccions del MAEF. Paral·lelament, i en relació amb les peces del dia, l'equip de didàctica va elaborar tot un conjunt d'activitats per fer a casa en família anomenada **“Fes-t'ho tu mateix”**, amb un total de 22 publicacions a les xarxes socials. Tot aquest material ha quedat integrat de forma permanent entre els webs de www.maef.eu i www.amicsmaef.org. A més, per diversificar encara més el públic interessat en les nostres activitats en línia, també es van crear els **“Dimecres de cuina al MAEF”** i les **“Recomanacions literàries”**. Finalment, el contacte amb els centres escolars va ser continu: la nostra tècnica de didàctica oferia assessorament als centres, activitats en línia a través de plataformes com Zoom, inclús visites virtuals al Museu i a la necròpolis.

Un cop reobert el museu en el mes de juny de 2020, va ser possible també reactivar les activitats presencials en col·laboració amb l'Associació d'Amics del

Activitat Fes-t'ho tu mateix (15.05.2020) dedicada a la col·lecció d'Askos en forma d'eriçons del MAEF.

Imatge de La peça del Dia (16.04.2020) corresponent a la inscripció d'Ibn al-Faqih, recuperada a Can Xomeu Sord (La Mola, Formentera).

MAEF, com va ser el cas dels Tallers d'Arqueologia d'Estiu, i sempre aplicant totes les mesures de seguretat sanitària establertes pel Govern Balear. Finalment, en el mes de desembre, el MAEF va poder organitzar dos activitats de contacontes de Nadal. Coincidint amb l'èxit d'altres anys d'aquesta activitat entre el públic més jove, la nova edició va tenir també molt bona recepció entre socis i nous visitants, sobretot per la possibilitat de fer-ho a l'exterior (zona necròpolis) del museu, amb una climatologia excel·lent.

Nit de la recerca 2021

La Nit Europea dels Investigadors és un projecte de divulgació científica promogut per la Comissió Europea en el marc de les accions Marie Skłodowska-Curie del programa Horitzó 2020, i té lloc simultàniament en més de 300 ciutats europees des de 2005. El seu principal objectiu és apropar els investigadors i les investigadores als ciutadans perquè coneguin el seu treball, els beneficis que aporten a la societat i la seva repercussió en la vida quotidiana. Per l'any 2021, el MAEF va participar per primera vegada en aquest cicle a través de dos activitats lúdiques totalment gratuïtes:

- Gimkana pel Museu i la Necròpolis del Puig des Molins el dia 24 de setembre.
- Visita guiada a l'exposició temporal "Sota el mar de Formentera" el 25 de setembre.

Visita als escolars del CEIP El Pilar de la Mola (Formentera) a l'exposició temporal "Sota el mar de Formentera".

CONSERVACIÓ I RESTAURACIÓ

Aquest any s'ha continuat per part del departament de Conservació i Restauració del MAEF el projecte de restauració del conjunt d'espases procedents de Formentera. Es tracta d'un projecte que implica una part important d'investigació sobre els mètodes i tècniques de conservació i restauració de peces mixtes, formades per materials tan diversos entre si, com els metalls, la fusta i el cuir. Per aquest motiu, integrants del MAEF varen participar III *Congreso de Conservación y Restauración del Patrimonio Metálico (MetalEspaña 2020)* celebrat els dies 22, 23 i 24 de abril de 2021, amb una duració de 20 hores, organitzat per el Servei de Conservació, Restauració i Estu-

dis Científics del Patrimoni Arqueològic (SECYR) de la Universitat Autònoma de Madrid i el Museu Nacional d'Arqueologia Subaquàtica (ARQVA).

A més, un segon projecte iniciat aquest any s'ha centrat en la restauració d'un important lot de contenidors en vidre d'època romana procedents del jaciment de Sa Capelleta (Eivissa ciutat). La restauració del vidre arqueològic requereix una especial dedicació i cura. La fragilitat dels objectes fets de vidre i la seua degradació específica en condicions atmosfèriques desfavorables, alguns dels casos en un estat de conservació desastrós fan extremar les precaucions en el seu tractament de conservació i restauració.

Deinent de la composició i de les condicions en que el vidre s'ha extret del propi jaciment, algunes d'elles estaven en tal estat de deterioració que el gruix de les seves parets no superava el del paper de fumar, i havien estat extretes, amb molt bon criteri per part dels arqueòlegs, en bloc, la qual cosa ha permès la seva excavació controlada en el laboratori. Els processos de corrosió del vidre arqueològic són fenòmens complexos que només es poden atenuar amb conservació preventiva, és a dir, mantenint l'objecte en unes condicions òptimes d'humitat relativa i temperatura, una vegada s'ha completat el tractament de restauració.

La neteja superficial es fa de manera físicomecànica, amb el suport d'impregnacions d'alcohol i acetona, per retirar la terra adherida a la superfície del vidre, que en alguns dels casos era l'única cosa que mantenia les peces senceres. S'han folrat algunes de les restes amb paper d'arròs i resina, per a mantenir les escasses restes de vidre original d'alguns dels objectes, mentre que per alguns altres, en un millor estat de conservació, s'ha realitzat un muntatge dels fragments solts emprant Paraloid B72 al 30% i resina I Araldit 20, que una vegada acolorit amb pigments sintètics solubles en la resina, també s'utilitza per restituir les llacunes perdudes i que permetin, posteriorment, una reintegració desmuntable de totes les peces).

Tot i la crisi sanitària, i el període de confinament, el MAEF no ha deixat de realitzar les tasques habituals de conservació preventiva de materials arqueològics, tant de la col·lecció estable com dels nous materials que es recepcionen procedents de les excavacions arqueològiques. Per últim, l'equip del MAEF ha iniciat el disseny i la preparació dels materials per a la propera exposició temporal sobre la col·lecció d'ous d'estruç d'Eivissa d'època púnica.

PROJECTES D'INVESTIGACIÓ

Paral·lelament als projectes ja destacats en apartats anteriors, l'equip del MAEF ha continuat aquest any dirigint i col·laborant en diversos projectes d'investigació arqueològica:

- El grup de recerca **Ibiza Púnica**, adscrit a la Universitat Autònoma de Madrid, i amb diversos membres del MAEF entre l'equip investigador, ha continuat l'estudi de les campanetes de bronze d'època púnica procedents d'Eivissa. Aquest any, la investigadora María José López-Grande ha revisat les peces localitzades al Museu de Prehistòria de València, així com també s'han utilitzat les instal·lacions del SIAM (Servei d'Investigació Arqueològica Municipal) de València per al mateix projecte. Aquesta estada permetrà completar l'estudi que serà publicat pròximament a la monografia **Campanitas halladas en Ibiza en contexto púnico**, i en la que participen també membres i col·laboradors del MAEF com María J. López-Grande, Jordi H. Fernández, Ana Mezquida i Francisca Velázquez.
- La difusió de la investigació realitzada en el marc de les línies d'investigació del MAEF també resulta de cabdal importància per a la institució. En aquest sentit, durant l'any 2020, la investigadora María José López-Grande ha coordinat els següents esdeveniments:
 - “Las imágenes de los dioses egipcios en los amuletos de iconografía egipcia hallados en las necrópolis de Ibiza”, Seminari el 17/11/2020, en el marc de l'assignatura “Arqueología de Oriente Próximo y Egipto (16934) del Grau en Història, de la Universitat Autònoma de Madrid.
 - “Materialidad y significado de los amuletos hallados en las antiguas necrópolis de la isla de Ibiza”, Seminario el 18/11/2020, en el marc de l'assignatura “Arqueología de Oriente Próximo y Egipto (17773) del Grau en Ciències i Llengües de l'Antiguitat, de la Universitat Autònoma de Madrid.

PUBLICACIONS CIENTÍFIQUES

L'equip del MAEF ha publicat nombrosos treballs al llarg del 2020-2021, dels quals destaquem:

- Bofill Martínez, Maria; Moreno Torres, Sergi; Sureda Torres, Pau (2020): Revisant l'Eivissa Prehistòrica.

Primers resultats d'un nou projecte d'estudi de materials arqueològics. Actes de les VIII *Jornades d'Arqueologia de les Illes Balears* (Alcudia, Mallorca, 11-13 d'octubre, 2018). J. Hernández Gasch, M. J. Rivas Antequera, M. Rivas Llompart (Coords). Departament de Cultura, Patrimoni i Esports del Consell de Mallorca - Secció d'Arqueologia del Col·legi Oficial de Doctors i Llicenciats en Filosofia i Lletres i en Ciències de les Illes Balears. Palma, pp. 109-117.

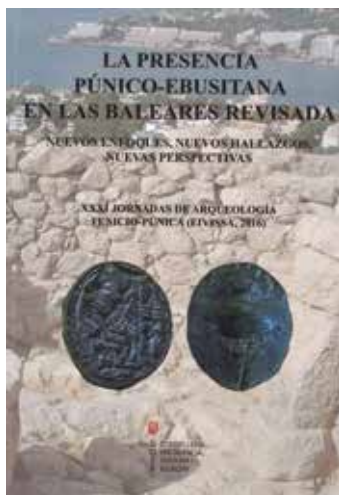
- Fernández Gómez, Jordi H. (2020): Cent cinquanta anys del naixement d'Artur Pérez-Cabrero i Tur. *Fites*, 20. Associació d'Amics del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera. Ibiza, p. 3.
- Fernández Gómez, Jordi H. (2020): Centenari del naixement de Miquel Tarradell Mateu. *Fites*, 20. Associació d'Amics del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera. Ibiza, pp. 4-5.
- Fernández Gómez, Jordi H. (2020): El pleito entre Vives y Escudero y el Estado por las excavaciones en la necrópolis del Puig des Molins (Eivissa). *Fites*, 20. Associació d'Amics del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera. Ibiza, pp. 17-31.
- Fernández Gómez, Jordi H.; López-Grande, María José; Velázquez, Francisca; Costa, Benjamí; Mezquida, Ana (2020): Un escarabeo de metabasalto verde con reparación antigua procedente de Ibiza. *IX Congreso Internacional de Estudios Fenicios y Púnicos / International Congress of Phoenician and Punic Studies. Un viaje entre el Oriente y el Occidente del Mediterráneo* (S. Celestino Pérez y E. Rodríguez González, eds.) Instituto de Arqueología de Mérida. MYTRA 5, Vol. III, pp. 1327-1336.
- Fernández Gómez, J. H. (2021): Nuevos colgantes en pasta vitrea con representación femenina desnuda. *Joana Mª Palou i Sampol. Homenatge dels seus amics*. Associació d'Amics del Museu de Mallorca. València, pp. 310-330.
- Fernández Gómez, Jordi H.; Mezquida Orti, Ana (2021): El hipogeo 55 de las excavaciones de la Sociedad Arqueológica Ebusitana. En *Salve Lucrum. Homenaje al Profesor Juan José Ferrer Maestro* (J. Benedito Nuez, Edit.). *Historia 4*. Calambur. Valencia, 2021, pp. 525-564.
- Fernández Gómez, Jordi H.; Mezquida Orti, Ana (2021): Materiales de Ibiza en el Museu Arqueològic Municipal Camilo Visedo Moltó d'Alcoi. *Recerques del Museu d'Alcoi* n° 30. Museu Arqueològic Municipal d'Alcoi “Camilo Visedo Moltó”. Alcoi, pp. 105-119.
- Fernández Gómez, Jordi H.; Mezquida Orti, Ana (2021) Enterramientos del siglo V a. C. en la necrópolis del Puig des Molins. “Il Mediterraneo Occidentale dalla fase fenicia all'egemonia cartaginese. Dinamiche insediative, forme rituali e cultura materiale nel V secolo a.C.”. A cura di Andrea Roppa, Massimo Botto, Peter van Dommelen. Edizioni Quasar. Roma, pp. 415-427.

EDICIÓ DE LLIBRES

Afortunadament, tot i les dificultats viscudes per la crisi sanitària, l'activitat editorial del MAEF s'ha pogut reactivar al llarg del 2020 gràcies a un nou contracte de

serveis d'impressió de materials i edició de llibres. El primer dels llibres editats en aquesta primera anualitat del nou contracte correspon a Actes de les **XXXI Jornades d'Arqueologia Feniciopúnica**, celebrades l'any 2016, sota el títol "**La presencia púnico-ebusitana en las Baleares revisada**" (núm. 77 de la col·lecció Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera). L'editor del llibre, Benjamí Costa Ribas, i un dels autors, Manuel Calvo Trias, dediquen el volum al desaparegut Victor Manuel Guerrero Ayuso, una figura cabdal en el desenvolupament de l'arqueologia prehistòrica de les Illes Balears. Les contribucions que formen part d'aquestes actes són les següents:

- Manuel Calvo Trias i Jaume Garcia Rosselló, "*La presencia colonial en Mallorca: Narrativas y propuestas*".
- Carlos Quintana, "*Mallorca durante la segunda edad del hierro. Interacción entre el mundo ebusitano y las comunidades indígenas a partir del material anfórico (segunda mitad del siglo V – siglo III ANE)*".
- Jaume Garcia Rosselló i Manuel Calvo Trias, "*Prácticas híbridas y prácticas técnicas en el sureste de Mallorca (Siglo II AC): Una propuesta desde la arquitectura*".
- Ramón F. Martín Gordon, "*El yacimiento del Illot de Na Galera (Palma de Mallorca) y sus materiales*".
- Octavi Pons Machado, "*La presencia punicoebusitana a Menorca. Estat de la qüestió*".

Portada del TMAEF-77 "XXXI Jornades d'Arqueologia Feniciopúnica, Eivissa, 2016: *La presencia púnico-ebusitana en las Baleares revisada*".

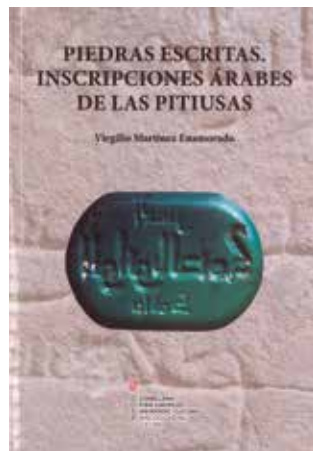
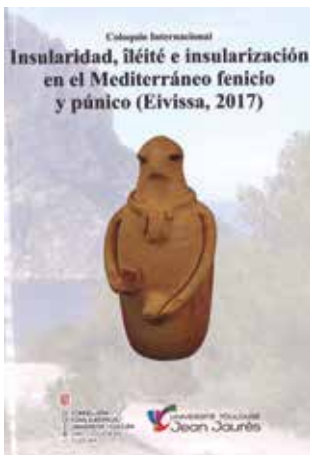
El segon dels llibres editats ha estat el **núm. 78 del TMAEF**, una col·laboració entre el MAEF i la Universitat de Tolouse Jean Jaurès, corresponent a les **Actes del Col·loqui Internacional "Insularidad, îléité e insularización en el Mediterráneo fenicio y pú-**

nico", celebrat a Eivissa l'any 2017. Aquesta trobada científica va sorgir del projecte de recerca "Feniciis i púnics a Eivissa (s. VII-II ane). Patrimoni arqueològic i modelització espacial" dirigit per la Dra. Élodie Guillon en col·laboració amb el MAEF i la Universitat de València. El llibre recull 16 aportacions dels principals investigadors que treballen la temàtica de la colonització al món feniciopúnica, concretament, als ambients insulars:

- 1.- Carlos Gómez Bellard: Archéologie des îles, archéologie dans les îles.
- 2.- Ana Margarida Arruda: Les îles de la Méditerranée pendant le Bronze final et l'âge du Fer. Espaces cloisonnés, de passage, ou de construction de réseaux.
- 3.- Nicolas Carayon: Îles, îlots et ports. L'utilisation des îles et des îlots dans le cadre des systèmes portuaires phéniciens et puniques.
- 4.- Corinne Bonnet: «Ton territoire est au cœur des mers» (Ezéchiél 27, 4). Regards croisés sur l'insularité de Tyr.
- 5.- Sabine Fourrier: Kition: une île phénicienne?
- 6.- Giuseppe Garbati: Percezione e (ri)elaborazione del paesaggio, attraverso il culto, nelle comunità fenicie di un'isola. Il caso della Sardegna.
- 7.- Damià Ramis, Peter van Dommelen, Samantha Lash, Andrea Roppa i Alfonso Stiglitz: Entre Sardos y Fenicios: primeros datos faunísticos del yacimiento de S'Urachi (Cerdeña).
- 8.- Benjamí Costa: 'YBSM. Análisis de la formación de una sociedad insular púnica en Ibiza (siglos VII-IV a.C.).
- 9.- Élodie Guillon: Le monde clos des Pitiuses : essai d'analyse du fonctionnement territorial d'Ibiza et Formentera puniques.
- 10.- Élodie Guillon: Evolución de la ocupación del suelo en las Pitiusas en época púnica: propuesta de estudio con aplicación de modelos.
- 11.- Isabel Bonora Andujar: La producción oleícola en Ibiza en época púnica ¿Un caso particular?
- 12.- Joan Ramon: Présence punique de petits îlots autour des îles Pitiuses et des Baléares : acquis et problèmes.
- 13.- Manuel Calvo Trias y Jaume García Rosselló: Mirando al mar. Revisitando las evidencias de contactos entre las comunidades indígenas y fenicio-púnicas en Mallorca (siglos VII-II a.n.e.).
- 14.- Ramón Martín Gordon: L'illot de Na Galera: un enclave púnico-ebusitano en la bahía de Palma.
- 15.- Benjamin Caparroy: Hiéraï Nesoï. Les îles et le sacré au détroit de Gibraltar : entre topos littéraire et archéologie.
- 16.- Helen Dawson: Conclusion. Towards an island archaeology of the Phoenician and Punic Mediterranean.

Finalment, també al 2020 es publicà el **núm. 79 dels TMAEF**, on el Dr. Virgilio Martínez Enamorado (Universitat de Màlaga) presentà "**Piedras escritas.**

Inscripciones árabes de las Pitiüsas". Aquest estudi actualitzat de la col·lecció epigràfica àrab sobre suport petri dipositada al MAEF (nou peces excepcionals, sis procedents de l'illa de Formentera, i les tres restants trobades a Eivissa), pretén donar una reinterpretació de tot el conjunt des d'una perspectiva històrica renovada i amb una metodologia d'anàlisi actualitzada. En paraules de l'autor, ens trobem amb un estudi que contribueix a perfilar un gran mapa de les troballes epigràfiques àrabs d'al-Àndalus, tot i que destacant alhora la singularitat de les Pitiüses (i, especialment, la de Formentera) en aquest context arqueo-epigràfic dels s. X-XII.

Portades dels núm. 78 i 79 de la col·lecció Treballs del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera.

Ja en l'exercici de 2021 varen aparèixer tres volums més de la sèrie TMAEF, a més d'un catàleg d'exposició temporal editat en tres idiomes (català, castellà i anglès).

El TMAEF núm. 80 correspon a les **Actes de les XXXII Jornades d'Arqueologia Feniciopúnica (Eivissa, 2107)**, que portaren per títol "**Fuentes epigráficas fenicio-púnicas en Occidente**". Les intervencions realitzades tenien com a objectiu analitzar quins són els diferents testimonis epigràfics feniciopúnics a la península Ibèrica i a Eivissa, quina és la seva aportació al coneixement històric i de quina manera l'escriptura feniciopúnica va influenciar l'aparició d'escriptures indígenes. El recull de les 5 conferències ha estat editat per Benjamí Costa i José Ángel Zamora i, malauradament, ha tingut que ser encapçalat amb un text d'homenatge i recordatori d'un dels participants a les XXXII Jornades, el professor Javier de Hoz, que va deixar-nos en juliol de 2018, tot just vuit mesos

després de la celebració de les Jornades. Les contribucions d'aquest llibre són:

- José Ángel Zamora López: "Las inscripciones fenicio-púnicas de la Península Ibérica: Una historia (epi)gráfica de los fenicios del extremo occidente".
- Javier de Hoz: "Epigrafía fenicia y epigrafía palaeohispánica: La introducción de la escritura en el extremo occidente".
- Luis Alberto Ruíz Cabrero: "La epigrafía y el primer comercio fenicio en occidente".
- Juan Antonio Belmonte Marín: "Antroponimia fenicia en el occidente mediterráneo a través de las fuentes epigráficas".
- Maria Josep Estanyol Fuentes: "Inscripciones fenopúniques a Eivissa".

Seguidament, el TMAEF núm. 81 recull les cinc intervencions a les XXXIII Jornades d'Arqueologia Feniciopúnica (Eivissa, 2018), i han estat editades per Benjamí Costa sota el títol "*El papel de la Cartago prebárcida en Iberia*". El seu contingut està dedicat a discutir quin va ser el paper de Cartago a la península Ibèrica i a Eivissa abans del desembarcament de l'exèrcit dirigit per Amílcar Barca l'any 236 aC. En aquest sentit, la investigació de les darreres dècades estava molt dividida entre els que consideraven que Cartago ja controlava una part de la Península, atesa la seva riquesa minera i en recursos, així com la seva posició geoestratègica, i els que consideraven que no hi havia arguments per afirmar que la capital nord-africana hagués tingut cap hegemonia ni control abans de l'arribada d'Amílcar. Els articles que componen el llibre són:

- Eduardo Ferrer Albelda, Ruth Pliego Vázquez: "Repensando las estrategias de Cartago en Iberia (siglos V-III A.C.)".
- Ana María Niveau-de-Villedary y Mariñas: "Gadir y Cartago. ¿Relaciones cordiales o intereses enfrentados?".
- Joan Ramon Torres: "Cartago e Ibiza antes de las Guerras Púnicas".
- José Luis López Castro: "Cartago y la Península Ibérica: Alianzas, hegemonía e imperialismo bàrquida".
- Manuel Bendala Galán: "Los cartagineses en España antes de los Barca, treinta años de investigaciones".

En tercer lloc, el TMAEF núm. 82 correspon a les Actes del **XIè Col·loqui Internacional del Centre d'Estudis Fenicis i Púnics (CEFYP)** titulat "*La muerte y el más allá entre fenicios y púnicos. Homenaje al profesor Manuel Pellicer Catalán*" que va tenir lloc al MAEF al novembre de 2019. En aquesta nova edició celebrada a Eivissa per primera

vegada, el CEFYP (centre associat a la Universitat Complutense de Madrid) va reunir a 23 ponents procedents de diversos països i centres de recerca d'Espanya, Portugal, França, Itàlia, Tunísia i Líban, amb l'objectiu de presentar les novetats en la investigació al voltant de les practiques funeràries d'aquestes comunitats antigues, així com de tots els camps de recerca vinculats (estudis antropològics, arqueologia de la mort i la identitat, noves tècniques d'investigació en l'arqueologia funerària, etc.). En les actes d'aquesta trobada científica —editades per Benjamí Costa Ribas, Luis Alberto Ruiz Cabrero i Maria Bofill Martínez—, podem trobar treballs sobre rituals, cultes o espais funeraris estudiats a partir de diferents fonts, com els textos antics, iconografies o materials arqueològics diversos, tots ells procedents de diferents contextos de la geografia feniciopúnica (des del Líban fins a la península Ibèrica). El resultat de l'obra ofereix una àmplia visió que assenta les bases per a nous estudis dins de l'univers d'aquesta civilització de l'antiga Mediterrània, així com també suposa una continuïtat i consolidació dels estudis fenicis que des de 1979 ha promogut el MAEF, i posteriorment, el CEFYP.

Per part d'investigadors treballant temàtiques sobre Eivissa, es poden trobar diferents articles com ara: *"Praxis funerarias en el ámbito rural de la Ibiza púnica"* de Joan Ramon i Benjamí Costa; *"Distribución espacial de los enterramientos en la necrópolis del Puig des Molins (Eivissa)"* de Jordi H. Fernández i Ana Mezquida; *"El ciclo funerario de los más pequeños: Los cuidados para el Más Allá"* d'Aurora Rivera-Hernández; y *"Los restos humanos de la necrópolis púnica de Ses Païsses de Cala d'Hort (Can Sorà, Ibiza): Estudio antropológico"* de Nicolás Márquez-Grant, Júlia Olivé Bussom i Joan Ramon.

Finalment, el MAEF publicà el catàleg de l'exposició **"Principi Vital. Closques d'ou d'estruç a Eivissa"**, una obra de referència en l'estudi d'aquesta meravellós col·lecció de peces del museu. Les closques d'ou d'estruç feniciopúniques són un dels objectes més singulars que podem trobar en les col·leccions del Museu Arqueològic d'Eivissa i Formentera. En la publicació del catàleg d'aquesta mostra coordinada per Helena Jiménez Barrero —comissària de l'exposició i restauradora del MAEF—, i que podem trobar en català, castellà i anglès, a més de la recopilació de les peces exposades, s'inclouen també tres articles dels especialistes que formen part del comitè científic de

l'exposició. En el primer text, Juan Antonio Martín Ruiz (Universitat Internacional de València), analitza l'aprovisionament, la manipulació i la distribució en la península Ibèrica i Balears d'aquests materials. En el segon article, Luis Alberto Ruiz Cabrero (Universitat Complutense de Madrid), ens parla sobre els aspectes simbòlics de les closques d'ou d'estruç. Finalment, aríà Luisa Ramos Sainz (Universitat de Cantàbria), en el seu capítol estudia les tècniques de preparació i acabat de les closques d'ou d'estruç.

Imatges de la presentació a Eivissa (a dalt) i a Formentera (abaix) del llibre Piedras escritas. Inscripciones árabes de las Pitiusas, de Virgilio Martínez Enamorado.

MEMÒRIA de L'AAMAEF

Helena Jiménez Barrero

Que estrany va resultar per a tots nosaltres el 2020! Sens dubte, ens va enxampar amb el peu canviat i vam posar totes les nostres esperances en què el 2021 resultés diferent. La nova normalitat ens va portar de cap, però afortunadament les coses semblaven tornar al seu llit, i a poc a poc l'AAMAEF va poder tornar de nou als seus quefers i activitats. Per això des d'aquestes pàgines ens sentim en l'obligació moral d'agrair als nostres socis i amics les mostres de suport i interès que ens van anar fent arribar de diverses formes al llarg de tot l'any passat 2021. Una vegada més, gràcies per estar sempre aquí, sense la vostra presència res d'això tindria sentit. Així que de mica en mica, però com diuen els mestres amb bona lletra reprenem les nostres activitats habituals, això sí tenint en compte que en moltes ocasions encara estàvem limitats per les

diferents normatives de seguretat motivades per la COVID-19, que ens obligaven en molts casos a realitzar puntes de coixí perquè tot sortís bé. Com us anunciàvem l'any passat des d'aquestes mateixes pàgines, la nostra pàgina web, que pretén ser un lloc obert des del qual informar els nostres socis i sòcies de les diferents activitats ha continuat activa i, sobretot, actualitzada. A més, hem de reconèixer, que malgrat que encara que avui en dia no substituïm del tot les formes tradicionals de comunicació que anàvem emprant per a relacionar-nos amb els nostres socis i amics, sí ha suposat, en combinació amb les xarxes socials i l'enviament via telemàtica dels nostres esdeveniments, un gran alleujament i sobretot en alguns casos, salvar de manera positiva alguns canvis i modificacions causats precisament per la situació que estàvem vivint.

Petits arqueòlegs al Taller d'Arqueologia d'estiu 2021.

Taller Mare Nostrum.

Per això, us demanem encariadament que si no rebeu la informació dins del termini i en la forma escaient, no dubteu a posar-vos en contacte amb nosaltres, sobretot si en algun moment actualitzeu els vostres comptes de correu electrònic, per exemple. Durant l'any 2021 vam poder recuperar algunes de les activitats destinades al públic infantil que havíem hagut de cancel·lar durant el 2020. Una d'elles va ser la celebració de la quarta edició dedicada a la cultura romana del Taller d'Arqueologia Experimental celebrat com de costum per Setmana Santa. Entre el 5 i el 9 d'abril, els petits aprenents d'arqueòleg, van poder dur a terme les diferents activitats.

Amb *Mare Nostrum*, van aprendre els límits gairebé infinits que va aconseguir l'Imperi Romà en l'antiguitat, fent un bonic mapa on van reflectir artísticament els diferents territoris ocupats per Roma. Una altra divertida activitat és replicar una llàntia romana, seguint els sistemes tradicionals posats en pràctica pels ceramistes romans, com dirien ells: *Fiat lux!* El calendari romà té molt a veure amb nosaltres, conèixer-lo és el principal objectiu del taller *Tempus Fugit*. Visitar i conèixer alguns dels nostres principals jaciments arqueològics va permetre als intrèpids exploradors aprendre el camí de l'aigua, amb excursions a

Petits arqueòlegs al museu.

les restes d'aqüeductes romans conservats dins dels límits de la mateixa ciutat d'Eivissa. El món de les dones romanes resulta també fascinant, des dels límits i normes establerts per una societat profundament patriarcal, van conèixer quins eren els drets i obligacions de les dones romanes, i com, algunes d'elles van assolir treure els peus del test per a deixar la seva petjada inesborrable en la Història. I per a acabar una setmana plena d'experiments, visites arqueològiques i activitats artístiques, res millor que revisitar un mite, el sempre fascinant món dels gladiadors. I a l'estiu va continuar la diversió en els Tallers d'Arqueologia. Els més petits d'entre 5 a 7 anys, van disposar aquest any de dues setmanes, entre el 5 i el 9 juliol i del 16 al 20 d'agost. El gruix d'assistents, aquells que estan entre els 8 i els 12 anys, van tenir fins a set setmanes per a poder realitzar el taller, exactament entre el 28 de juny al 2 juliol, del 12 al 16 de juliol, del 19 al 23 de juliol, del 26 al 30 de juliol, del 23 al 27 d'agost, del 30 d'agost al 3 de setembre i del 6 al 10 setembre. Les dues setmanes restants es van reservar per al grup dels més majors, aquells que tenen entre els 13 i els 18 anys, i que una vegada més no van dubtar a mostrar el seu compromís amb una activitat que els ha vist créixer (del 2 al 6 i del 9 al 13 d'agost).

Novament, les visites a les sales d'exposició permanent al Museu Monogràfic del Puig des Molins, als hipogeu de la Mula i a diferents jaciments arqueològics de l'illa, ateses les diferents edats van ser algunes de les activitats més valorades. També van tornar a realitzar l'excavació simulada dels hipogeu condicionats per a tal fi, on aprendre i posar en pràctica tot allò après com si es tractés de veritables arqueòlegs. En aquesta part dels tallers practiquen diferents tècniques vinculades amb l'excavació arqueològica com la fotografia, el dibuix, la restauració, etc. Les activitats plàstiques o artístiques, dissenyades per a les diferents edats permeten completar el procés d'aprenentatge, en alternar diferents tècniques com la terrisseria, la manufactura d'amulets i joies, els mosaics, l'elaboració i decoració de tèxtils, etc.

El 31 d'octubre, es va tornar a dur a terme en col·laboració amb l'Ajuntament d'Eivissa, els tallers i activitats del Feim Barri, amb motiu de la celebració de Tots Sants. Una de les activitats més visitades va ser el taller de momificació, on petits i grans van poder conèixer de primera mà com es momificaven els antics egipcis. Altres tallers van ser els tradicionals maquillatges de por, l'elaboració de rosaris de dolç, de fanalets emprant carabasses i la degustació de fruits secs i dolços típics de la celebració, com els panellets que els mateixos assistents podien elaborar. Un matí de tradició i terror en la necròpoli, per a no oblidar.

El mes de novembre, a més, es va poder reprendre el Museu en Família, amb un curiós taller que permetia als assistents ser arqueòlegs per un dia. Al desembre es va realitzar el clàssic Nadal del Món, on els petits van conèixer de primera mà les diferents tradicions amb les quals se celebren i han celebrat les festes de Nadal al llarg de la Història. Finalment, també el mes de desembre van poder reactivar-se les demandades visites teatralitzades a la necròpoli del Puig des Molins. Aquesta activitat es duu a terme en col·laboració amb l'Ajuntament d'Eivissa i l'Associació de Recreació Històrica Iboshim. Lamentablement altres activitats, com el viatge de l'AAMAEF, no van poder reprendre's enguany.

Tallers i activitats del Feim Barri per Tots Sants.

Activitats del taller d'arqueologia de Setmana Santa, dedicat a la cultura romana.

Tallers de momificació a la Necròpoli del Puig des Molins per el Feim Barri de Tots Sants.

EIVISSA TEMPORAL 2022

Helena Jiménez Barrero

Exposició Vida i mort a l'Eivissa Rural: les necròpolis púniques.

De vegades les exposicions temporals ens marquen el seu propi ritme, s'avancen les unes a les altres, indiferents al calendari previst. Algunes semblen tenir pressa per mostrar-se, mentre que unes altres demanen més temps, més atenció, una segona o tercera ullada abans d'aconseguir el seu format definitiu.

És una cosa que, suposem els hi passa a totes les institucions museístiques, però en el nostre cas quan una de les nostres exposicions mostra dificultats, sol ser perquè una altra necessita l'espai i l'atenció.

Així que quan finalment després de mesos de preparació, després d'uns inevitables dies d'aclaparament i nervis es col·loca finalment la darrera vitrina i s'encén la llum, com per art de màgia tot sembla tenir sentit i, entens perquè aquella exposició que semblava tan urgent, ha deixat pas a una altra que en el seu just moment requeria sortir a escena.

Us expliquem això a col·lació de l'exposició temporal Hope of Syria, de les artistes Martina Pozzi i Laura Jabbour que es va inaugurar el 18 de maig de 2022, amb motiu del Dia Internacional dels Museus. Una data que és especialment significativa per al MAEF. Hope of Syria necessitava el seu propi espai per recordar-nos, en un moment especialment tibant de la història recent d'Europa, que hi ha desenes de conflictes oblidats per tot el planeta, la major part d'ells igual de sagnants, injustos i salvatges com el que ara ens ha tocat viure a Europa, però que ja no tenen cabuda en el nostre dia a dia i que, no obstant això, continuen existint com a ferides obertes que han de cicatritzar.

Accions com aquesta exposició, són el que es necessita perquè no caiguin en l'oblit, preses d'una voràgine d'actualitat no els arrossegui cap al fons de les pàgines d'un periòdic o informatiu, perquè sota les

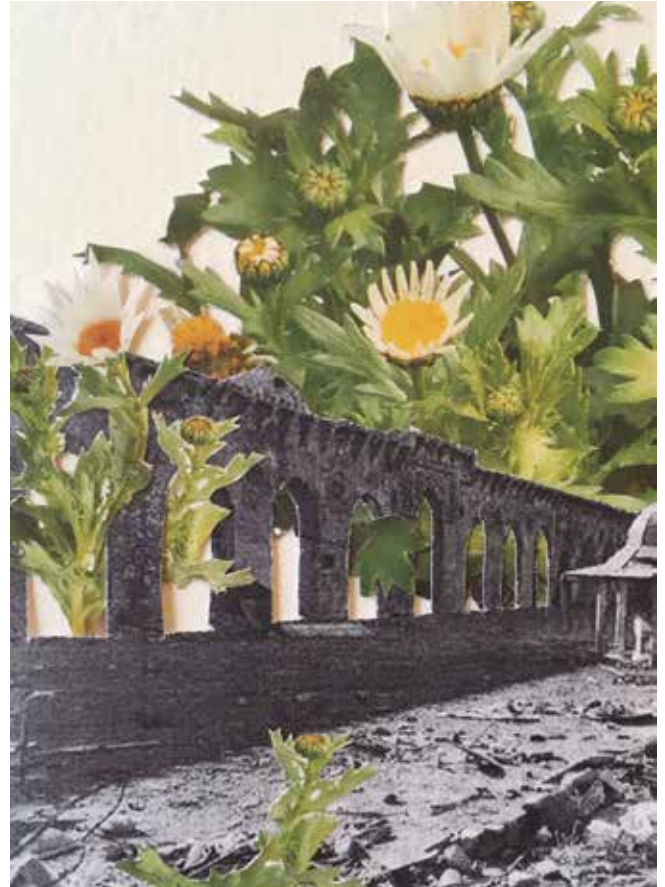
Un detall de l'exposició Vida i mort a l'Eivissa Rural: les necròpolis púniques.

ruïnes resisteix un patrimoni que és una víctima més de la desraó humana.

HOPE FOR SYRIA, UNA EXPOSICIÓ PER RECORDAR ELS CONFLICTES OBLIDATS

Com suggereix el títol, “Esperança per a Síria”, és un projecte artístic que vol posar el focus sobre un tema que, malauradament, segueix sent molt actual: la guerra a Síria i la destrucció, no només de la seva població, sinó també del seu patrimoni històric i arqueològic.

No obstant això, a través de l'art les artistes Martina Pozzi i Laura Jabbour han volgut transmetre un missatge diferent, ple d'esperança i fe en el dur procés de renéixer d'un país arrasat per la guerra, i de com de les seves cendres poden renéixer tots aquests llocs arqueològics i històrics que tant han patit durant el conflicte.

Exposició Hope for Syria.

Procés de creació d'una de les obres exposades i una imatge de la inauguració de la mostra.

Exposició Principi vital: closques d'ou d'estruç a Eivissa al centre Antoni Tur "Gabrielet", a San Francesc.

De la mateixa manera que les flors broten d'entre les ruïnes, les artistes varen reivindicar en aquesta mostra que la vida reneix i pot tornar a omplir aquests espais desbastats pel conflicte armat.

Les dos artistes van escollir vuit escenaris molt afectats pels bombardeigs a Syria i varen desenvolupar el projecte en dos fases diferents com a conseqüència del confinament provocat per la Covid-19, que les va mantenir allunyades. La primera fase, realitzada per Martina Pozzi, és la del collage. Tot retallant i enganxant, va intervenir sobre les imatges en blanc i negre omplint aquells espais urbans de vegetació, símbol d'esperança, cobrint de verd el gris mantell que la guerra havia deixat. A més, va triar el color groc de les flors que broten d'entre les ruïnes i la pols per representar l'energia, la lluminositat i la força de voluntat de renéixer.

La segona fase, realitzada per Laura Jabbour, és la del brodat. Les obres s'han enriquit amb la paraula "esperança" أمل ("amal") brodada amb un fil de color terra per simbolitzar la resiliència, l'estabilitat i la durabilitat al llarg del temps. Aquesta paraula en àrab estava integrada a cada collage de manera diferent, però tots tenien en comú la primera lletra, أ ("alif"), que sempre estava ubicada en l'espai deixat per un element arquitectònic destruït.

Segons les seves autores, aquest projecte va néixer de la trobada de dos ànimes creatives i el seu desig de difondre l'optimisme en aquest món. El resultat va ser una exposició formada per vuit obres que es van exposar al MAEF entre maig i octubre de 2022, juntament amb una taula de feina on els assistents van poder deixar volar la seva imaginació posant en pràctica la tècnica del collage. El resultat d'aquesta activitat va omplir la sala de temporals del Museu Monogràfic Puig des Molins d'obres plenes d'esperança i bons desitjos, de quasi un centenar de persones que volien deixar clar amb les seves creacions que mai s'ha perdut l'esperança, ni oblidat al poble sirià.

VIDA I MORT A L'EIVISSA RURAL: LES NECRÒPOLIS PÚNIQUES

Després de Hope of Syria, i coincidint en el temps amb la celebració del 10è Congrés Internacional d'Estudis Fenicis i Púnics, des del MAEF es va decidir que era un bon moment per mostrar uns materials que formen part dels seus fons, alguns des de l'any 1903 ja que algunes de les peces varen ser recuperades, per la SAE a començament del segle XX i d'altres per Carles Roman en excavar les necròpolis rurals de l'Eivissa púnica entre 1917 i 1921.

Les necròpolis rurals de l'Eivissa púnica són la base del coneixement actual sobre el procés de colonització que va experimentar l'illa entre els segles V i III aC. En aquest període, es va produir una ocupació gradual dels millors llocs per a l'explotació agrícola i ramadera, capaç de subministrar a la creixent població ebussitana aquells productes que necessitava, especialment aliments.

La Societat Arqueològica Ebussitana va intervenir les necròpolis rurals entre 1903 i 1905, amb l'objectiu final de recuperar objectes arqueològics. Es van centrar en la necròpolis urbana del Puig des Molins,

Visitants de la mostra Principi vital: closques d'ou d'estruç a Eivissa a l'illa de Formentera.

la més rica i accessible, però també van excavar Sa Barda, Can Frare Verd i Cap des Salt. Altres com Ses Torres, encara que va ser excavada per Pérez-Cabre-ro, va ser finançada per Joan Román i Calbet. Aquestes petites necròpolis rurals es troben repartides per diversos punts de l'illa.

A partir del 1910, l'arqueologia pitiüsa s'enfronta a la dispersió del seu patrimoni a mans d'antiquaris i arqueòlegs. Carlos Roman, en fer-se càrrec del Museu Arqueològic d'Eivissa, obté permís i finançament per iniciar excavacions al Puig des Molins, però el

plet entre l'Estat i Vives Escudero per fer excavacions a aquesta necròpolis, el mantindrà allunyat d'aquest jaciment vuit anys, per la qual cosa va iniciar la prospecció i l'excavació dels assentaments rurals.

Roman va excavar exclusivament les necròpolis dels assentaments, registrant, en moltes ocasions, quines peces apareixien a cada sepultura, cosa que ha permès en molts casos la recomposició d'una part dels aixovars. Quan Carlos Roman recupera el permís per excavar al Puig des Molins, abandona les necròpolis rurals, i des d'aquell moment els treballs al camp ebussità s'han limitat a intervencions d'urgència, resultat de troballes casuals com les produïdes a can Pere Català, can Portes des Jurat, can Marines, ca n'Eloi, can Toni Reiet, es Pla des Jondal i, únicament en el cas de can Pep des Ferrer és a causa d'un control arqueològic en una obra.

En aquesta exposició temporal, el MAEF recupera una mostra representativa dels materials més rellevants de les necròpolis rurals púniques d'Eivissa, així com dels estudis antropològics realitzats fins ara.

Per a finalitzar aquest any, l'exposició temporal ***Principi Vital: Closques d'ou d'estruç a Eivissa***, ha viatjat fins a Formentera, durant dues setmanes des del 14 al 28 de novembre de 2022. Es tracta d'una selecció de peces que ja varen formar part de la mostra realitzada a Eivissa, però adaptada a l'espai expositiu formenterer, enguany al Centre Antoni Tur "Gabrielet", a Sant Francesc.

L'exposició conta amb tota una sèrie d'activitats orientades al públic infantil i juvenil, per difondre un material tan interessant com poc conegut, com són les closques d'ou d'estruç decorades d'època púnica recuperades a l'illa d'Eivissa.

La mostra permet al públic seguir els passos dels artistes púnics a l'hora de decorar una d'aquestes peces, des de com preparar i retallar la closca fins a pintar-la emprant pigments naturals amb dissenys vinculats amb el món d'ultratomba.

L'AAMAEF viatgera

EL VIATGE DE L'AAMAEF A TUNÍSIA

Jordi H. Fernández Gómez

Anfiteatre de Cartago.

Com tots sabeu, les condicions sanitàries a causa de la pandèmia produïda per la COVID-19, han fet inviable una de les activitats que els socis tenen en més alta estima: els viatges organitzats per l'AAMAEF. Els nostres últims viatges van tenir lloc en el 2019 amb dos destins ben diferents, un grup se'n va anar a Xipre i un altre cap a l'Iran (els resums d'aquests dos viatges es troben en els números de 2020 i 2021).

D'aquesta manera, la secció de l'AAMAEF VIATGERA de 2022 anava a quedar buida; per això, a la direcció de la revista se li va ocórrer que podia ser

interessant donar a conèixer algun dels viatges realitzats per l'AAMAEF que no van ser presentats en el seu moment, molts d'ells perquè la revista encara no existia. És així com a les següents pàgines trobareu el primer viatge organitzat per l'AAMAEF.

L'AAMAEF va començar la seva trajectòria viatgera en 1993 visitant Tunísia, un destí gairebé obligat atès el passat compartit per l'illa d'Eivissa i Cartago. L'intens viatge, a causa del nombre de llocs visitats, es va desenvolupar entre el 9 i el 18 d'abril d'aquell any, en fa ara vint-i-nou.

Ciudadella de Birsa.

Varadors de les naus de guerra del port militar de Cartago.

El primer dia d'estada a Tunísia, el 10 d'abril, es va dedicar a un recorregut pels vestigis, majorment d'època romana, que conserva l'antiga Cartago, o *Qart Hadash*, que és el seu nom en llengua fenícia i que vol dir "nova ciutat".

El primer lloc visitat va ser l'amfiteatre de Cartago, construït en el segle I dC, sent objecte d'admiració dels viatgers de distintes èpoques, fins i tot en l'edat mitjana. Lamentablement ha estat objecte d'un enorme espoli. L'arena té unes dimensions de 64,66 per 36,70 metres i està envoltada per un podi construït en *opus quadratum* de 2,5 m d'altura, i graderies sostingudes per una sèrie de 54 intercolumnis. El seu perímetre exterior és de 120 per 93 metres. La seva capacitat s'estima en trenta mil espectadors.

A continuació, vàrem visitar el teatre, de mitjan segle II dC, que comptava amb capacitat per a deu mil espectadors. Va ser construït al costat d'un pujol, suportat per un complex sistema de voltes. Malauradament, en gran part va ser destruït pels vàndals, en el segle V dC.

Després ens dirigirem al turó de Birsa, nom que, segons les llegendes, va rebre la ciudadella fundada per Elisa de Tir (també anomenada Dido) en el que avui és un límit de l'àrea metropolitana de la ciutat de Tunísia. La tradició clàssica relata que Dido va edificar una ciudadella fortificada en l'extensió que va poder abastar delimitant un terreny amb una pell de toro tallada en fines tires, doncs els africans getuls, amos d'aquelles

terres, només li cedi- en el territori que pogués cobrir amb una pell d'aquest animal. Birsa es considera la predecessora de Cartago, construïda sobre un pujol, pròxim al llac de Tunis en el 814 aC, i avui ocupada per la Catedral de Sant Lluís. En època púnica clàssica contenia el temple de Eshmún (assimilat a Esculapi pels romans), i feia les funcions de zona comercial i de govern de la ciutat.

Durant la Tercera Guerra Púnica, la ciutadella va ser assetjada per Publi Corneli Escipió Emilià en la tercera guerra púnica i va ser conquistada i destruïda l'any 146 aC. Els darrers defensors de la ciutat es refugiaren al temple d'Eshmun. Els romans van destruir la majoria de les estructures púniques, van anivellar el cim i van crear un ampli espai on s'ubicaven el fòrum i el capitoli (gràcies a això s'han conservat les ruïnes púniques avui visibles). Per damunt l'anivellament, els romans alçaren temples i places, una biblioteca i una basílica. Però tot això va ser destruït en ser conquerida Cartago pels vàndals. Des de 1985, totes aquestes ruïnes es troben incloses en una àrea protegida de prop de 600 hectàrees.

En aquest lloc visitarem els vestigis d'habitatges púnics, el barri d'artesans, així com una àrea on es conserven algunes sepultures fenícies. Al costat de la catedral de Sant Lluís, que ocupa el lloc més elevat del pujol, es troba el Museu Nacional de Cartago on vam poder contemplar els esplèndids materials d'època feniciopúnica recuperats a les excavacions dels segles XIX i XX.

Ens varen dirigir, després, al pintoresc poble de Sidi Bou Said amb les seves característiques cases blanques amb les portes i finestres de color blau, ar-

renglerades al llarg de carrerons sinuosos. El poble deu el seu nom a un mestre de Béja que ensenyava a Tunis, Abu-Saïd (1156-1231), el qual es va retirar a aquest indret i va establir una escola alcorànica. A la seva mort, el 1231, hi fou enterrat i la seva *zàwiya* va esdevenir l'embrió del poble. Al segle XVII, alguns tunisians rics s'hi van construir viles luxoses i quan es va convertir en municipi, el 1893, se li va donar el nom del sant. Un decret de 28 d'agost del 1915 va regular la construcció i va imposar els colors blanc i blau. Aquest acolorit estil tradicional és present també en altres llocs, fins i tot llunyans, com Chauen o

Teatre romà de Cartago.

Restes de les termes romanes d'Antoní.

Tetuan. Des de llavors, va atreure escriptors, músics, pintors i artistes de tota mena.

A la tarda, després del dinar, vàrem tornar a Cartago per a visitar les impressionants termes d'Antoní, unes de les més importants de tot l'Imperi romà, i les majors construïdes en sòl africà. Van ser edificades en el segle II dC i la seva ubicació, enfront de la costa tunisiana, era molt privilegiada. Les restes estan repartides en una longitud de més de 200 metres al llarg de la costa, pròxims al Palau presidencial de Cartago. Actualment, es conserven poques parts del gegantesc conjunt, entre les quals destaquen la columna del *frigidarium* de 12,50 metres d'altura i els soterranis de les termes, lloc de treball dels esclaus. El jaciment, malgrat el gran espoli sofert, va ser declarat Patrimoni de la Humanitat per la UNESCO.

A continuació vàrem recórrer els antics ports púnics de Cartago que van estar en funcionament durant tota l'antiguitat. En l'actualitat es conserven dues petites llacunes, una en forma de ferradura i l'altra romboïdal, com a testimoni del seu antic esplendor. El *cothon* (port artificial) circular, avui una depressió rodona d'uns 400 metres de diàmetre, era el port militar que podia albergar unes 200 quinqueres. Les excavacions realitzades en 1974 per l'equip britànic del Dr. Henry Hurst els va permetre trobar en l'illot al centre de la llacuna, de 106 metres de diàmetre,

Tofet de Cartago.

les restes d'un gran edifici que s'ha relacionat amb el pavelló de l'almirall de la flota. Disposades en forma radial, es conserven les fileres de blocs de pedra rectangulars, amb una separació entre elles de 5,9 m, que correspondrien als varadors que albergarien les naus de guerra quan eren avarades a terra. Les fonts clàssiques assenyalen que el port comercial tenia forma rectangular, que comunicava per una estreta gola d'una amplada de 70 peus romans, amb el *cothon* circular. En l'actualitat tots dos ports ocupen una extensió de 14 hectàrees, i encara poden reconèixer-se molls romans amb una longitud d'uns 400 metres.

A poca distància dels ports, es troba el tofet, una àrea sagrada en el barri cartaginès de Salambó. El lloc conté un gran nombre d'enterrament de nens de curta edat que, d'acord amb certes interpretacions, haurien estat sacrificats als déus. Les fonts escrites referents al ritual del sacrifici de nens procedeixen d'escriptors forans, grecs i romans, que interpretaven el tofet com el lloc on es sacrificaven els primogènits. No obstant això, no existeix un consens entre els investigadors actuals, ja que altres estudiosos ho consideren un lloc en el qual s'enterraven els nens nonats o morts amb poca edat. Les esteles que es col·locaven en els enterraments estan dedicades als déus Tinit o Baal.

El dia 11 d'abril el grup es va dirigir al Cap Bon passant per Nabeul, una ciutat d'artesans en el soc de la qual exhibeixen els seus productes: terrisseria, catifes, brodats i essències, que són l'especialitat de la regió. Posteriorment, ens traslladarem a la localitat de Menzel Temime per a visitar la necròpoli de Sidi Salem, la qual possiblement pertanyia a l'antiga ciutat de Tafekhsit. Els hipogeu estan excavats en la

Paviment púnic de la ciutat de Kerkouane.

Mercat de Nabeul.

roca tova local, amb una o diverses cambres accessibles per unes petites escales també tallades en la roca. Aquestes tombes es denominen *khleoui* i van albergar diversos enterraments acompanyats dels aixovars personals dels difunts. Algunes d'elles conserven restes de pintura en tons vermellosos. Les tombes dels marabuts de Sidi Salem i Sidi Ben Salmane, destaquen als turons de la rodalia. El primer conté les despulles de Sidi Salem Hmam, un savi originari de Marroc que es va establir a la ciutat el 1722. El segon està dedicat a un erudit de la ciutat que va estudiar a Tunis i després va tornar a Menzel, on va viure la resta de la seva vida dedicat a ensenyar religió. Ambdós són venerats pels habitants de Menzel Temime.

Després ens aturarem a Kélibia, port pesquer actualment amb un desenvolupament turístic important. La ciutat fou fundada al segle v aC per Agàtocles de Siracusa, durant la guerra entre aquesta ciutat siciliana i Cartago a final segle IV aC, i després va ser ocupada pels cartaginesos, que la van anomenar Aspis (Ἀσπίς), nom que deriva de l'escut rodó que portaven els hoplites. Els romans l'anomenaren Clypia or Clupea, amb el mateix significat d'escut rodó. El 255 aC, durant la Primera Guerra Púnica, va tenir lloc el setge

d'Aspis, després del qual fou ocupada per primer cop pels romans. Hi van desembarcar els cònsols Manli i Règul i, gràcies a la seva possessió, van poder-se retirar finalment quan foren recollits per la flota d'Emili i Fulvi. Posteriorment, durant la Segona Guerra Púnica, fou destruïda per Publi Corneli Escipió l'Africà. A la Tercera Guerra Púnica, el cònsol Pisó la va assetjar (146 aC) per terra i mar, però fou rebutjat. El 45 aC, fou convertida en colònia romana. Entre els segles V i VII dC, va ser possessió de vàndals, bizantins i àrabs, respectivament. El seu monument més interessant és la fortalesa, situada a poca distància del port, des d'on pot accedir-se a peu. Va ser construïda a la part alta d'un suau turó d'uns 150 metres sobre el nivell de la mar, en el segle IV dC, en estil bizantí, però successives modificacions van variar la seva arquitectura. Entre els anys 1229 i 1574, la fortalesa va ser ampliada i es van afegir noves edificacions per a reafirmar la seva seguretat. Al subsòl, les excavacions han exhumat algunes restes púniques, romanes i bizantines. Les vistes que ofereix aquest lloc són espectaculars, i arriben fins al Cap Bon, situat a una considerable distància de la fortalesa i, quan el clima acompanya, les vistes s'estenen fins a l'illa italiana de Sicília.

Habitatge subterrani de la ciutat de Bulla Regia.

A continuació, es va visitar la ciutat púnica de Kerkouane, situada en la península del Cap Bon, a 12 km al nord de Kélibia, que va ser declarada Patrimoni de la Humanitat el 1985. Aquesta ciutat és l'únic exemple de ciutat púnica que no ha sofert modificacions posteriors. La ciutat va ser probablement destruïda i abandonada durant la Primera Guerra Púnica, a mitjan segle III aC, i no seria reconstruïda pels romans. Té unes vuit hectàrees i se li calcula una població aproximada de 2000 habitants. Encara que situada

al costat de la mar Mediterrània, no disposa de port: els vaixells i pescadors havien de refugiar-se en dues caletes situades prop de la ciutat, mentre els vaixells majors podien atracar en el port d'Aspis, l'actual Kélibia. Els barris residencials i els edificis públics, civils i religiosos, estan disposats segons un pla d'urbanisme elaborat, dins de la muralla constituïda per dos recintes separats per un carrer entremig. Els carrers es creuen ortogonalment i imposen una quadrícula a la ciutat. L'arquitectura es distingeix per la diversitat dels materials i les tècniques de construcció utilitzats. Es conserven les restes de dos santuaris ubicats a l'interior de la ciutat. El sistema hidràulic urbà és molt notable: disposava de drenatge d'aigües brutes, cisternes, les canalitzacions per a les aigües de pluja, etc. Cada casa tenia el seu bany que estava situat prop del vestíbul d'entrada, i el paviment d'algunes cases era de mosaic.

Després ens dirigirem a les impressionants pedres de marès del Haouaria, de la qual s'extreien els blocs per a la construcció de les ciutats costaneres de la mateixa Cartago. Les sales on s'extreien els blocs mitjançant grues per les obertures, estan formades per estrets passadissos. Parada en l'estació termal de Korbous, les aigües de la qual desemboquen en el Mediterrani i és un lloc molt popular entre els tunisi-

Bulla Regia.

Capitoli de la ciutat de Dougga.

ans de la capital i la regió circumdant.

El dia 12 d'abril ens van dirigir a la ciutat de Bulla Règia, que està situat vall mitjana de l'actual riu Medjerda (antic Bagradas), al peu de Djebel R'bia, de 649 m d'altitud, i enmig d'un ric terreny cerealista que va donar lloc a la creació de la ciutat. Fou una colònia fenícia. En el segle III aC la ciutat estava sota la influència de Cartago, ja que existeixen inscripcions que revelen la presència d'un culte al déu Baal Hammon i l'enterrament en urnes funeràries de tipus púnic. En el 156 aC va esdevenir centre del Regne de Numídia governat per Massinissa (per això va rebre l'epítet de "real", Règia), que va romandre com un regne clientelar de Roma, el qual els romans van annexionar l'any 25 aC. En aquesta època, els carrers estaven organitzats segons un pla ortogonal de tipus hel·lenístic que reemplaçava en part l'antic pla de carrerons i d'insulae. La ciutat nùmida s'estenia sobre una superfície aproximada de 30 hectàrees; estava protegida per una muralla de bastant gruix de la qual encara es conserven algunes restes.

Museu del Bardo.

La seva visita es realitzà també sota terra, perquè els romans van construir, entre els segles III-IV dC, magnífiques mansions amb dues plantes: la superior per a l'hiver i la subterrània, amb dormitoris, sales de repòs, menjadors i pous, per a evitar la tòrrida calor de l'estiu. Entre les més impressionants és la que es coneix com la Casa de la Caça, amb el seu peristil de 19 metres de longitud i 13 m d'ample. Els sòls de mosaics i les columnes del peristil són realment extraordinaris.

A més d'aquestes cases tan peculiars en Bulla Règia trobem altres edificis com el capitoli, que està mal conservat, el temple d'Apol·lo del segle III dC, el teatre romà construït entre els segles III i IV dC, i quatre termes posteriors al segle IV dC, el fòrum, de més de mil metres quadrats, i el mercat del segle III dC, situat a la sortida del fòrum.

A continuació es va visitar a la impressionant ciutat de Dougga que per la seva altitud i dimensions és una de les més suggestives de les ciutats antigues de Tunísia. Ocupa el vessant d'un pujol amb plantació d'oliveres i camps de blat. Abans de ser romana ja va tenir importància en l'època púnica, de la que es conserva el mausoleu, dedicat a Atban, fill de Lepmatath i de Palu, segons la inscripció bilingüe líbico-púnica que es conserva al British Museum, i que s'aixeca entre un bosc d'oliveres en la part baixa de la ciutat antiga. Aquesta tomba de 21 m d'alçada, construïda al segle II aC, consta de tres pisos i una finestra tancada per una llosa que condueix a la cambra funerària. La ciutat conserva nombrosos i importants edificis com el capitoli; el temple romà del segle II dC dedicat a la triada protectora de Roma -Júpiter, Juno i Minerva-; el temple del segle III dC, dedicat a Juno Caelestis,

Museu del Bardo.

Triada Capitolina de Sbeitla.

l'hereva de la Tanit púnica; el teatre construït cap al 168-169 dC, que és un dels millors conservats de l'Àfrica romana, amb capacitat per 3500 espectadors; l'arc d'Alexandre Sever, aixecat cap a l'any 230 dC., el qual es conserva en relatiu bon estat, tot i que la part superior està molt malmesa; o les grans cisternes d'aigua mostren, la seva prosperitat en els segles II i III dC, època en que se li calcula una població de 5.000 habitants. El lloc va ser explorat en 1882 i excavat a partir de 1889. Les excavacions segueixen en l'actualitat amb algunes interrupcions, acompanyades de treballs de restauració.

El dia 13 d'abril es va dedicar a conèixer la ciutat de Tunis. La primera visita va ser a l'extraordinari museu d'El Bardo que conserva, importantíssims materials d'època fenici-púnica i una de les col·leccions més extraordinàries de mosaics romans trobats a distints indrets de Tunísia i que varen ser traslladats a aquest museu per a garantir la seva conservació. Es calcula que uns 2.115 m² estan disposats a terra, als quals hi ha que sumar els que s'exhibeixen a les parets del museu. La tarda es va destinar a recórrer la ciutat, alguns dels seus monuments i els socs de la ciutat.

L'endemà, el 14 d'abril, vam sortir en direcció a Kairuan, ciutat santa per excel·lència, que encara avui és lloc de pelegrinatge. Tot gira entorn de la religió i aquesta ha fet possible la construcció d'un conjunt homogeni i íntim harmonitzant muralles, carrerons i zauias amb arabescs i baix-relleus.

La Gran Mesquita, coneguda també com a Mesquita d'Uqba, és una joia d'art. Construïda per l'arquitecte Uqba ibn Nafi el 670 (l'any 50 del calendari islàmic) en el moment de la fundació de la ciutat de Kairuan. Va ser reconstruïda entre els anys 695 i 774, però la major part de la seva estructura actual data del segle IX. El minaret està format per tres cossos superposats amb merlets arrodonits en els dos primers. Ocupa una superfície de 9000 metres quadrats, cosa que atorguen a la Gran Mesquita un lloc preeminent entre els temples més amplis de l'Àfrica del Nord. El seu espai inclou una sala de pregària, un gran pati parcialment pavimentat de marbre i un minaret d'aspecte massís. Tota la mesquita respira pau i austeritat aconseguint transmetre el sentit de la fe islàmica.

També visitarem la Mesquita del Barber, que alberga la famosa tomba d'Abu Zamaa el-Balaoui, com-

Mausoleu d' Habib Bourguiba a Monastir.

Medina-Sousse.

pany del Profeta Mahoma, qui, segons la tradició, va guardar tota la seva vida tres pèls de la barba del Profeta. L'edifici, que posseeix una arquitectura molt elegant, fou construït molt probablement als segles XIII i XIV, això no obstant fou completament renovat al segle XVII pels beis de la dinastia muradita.

La visita a Kairuan va completar-se amb les cisternes aglàbides, extramurs del recinte emmurallat de la medina. Es tracta d'uns dipòsits gegantins d'emmagatzematge d'aigua, edificats pels aglàbins al segle IX a instàncies del príncep Abu Ibrahim Ahmed i sota

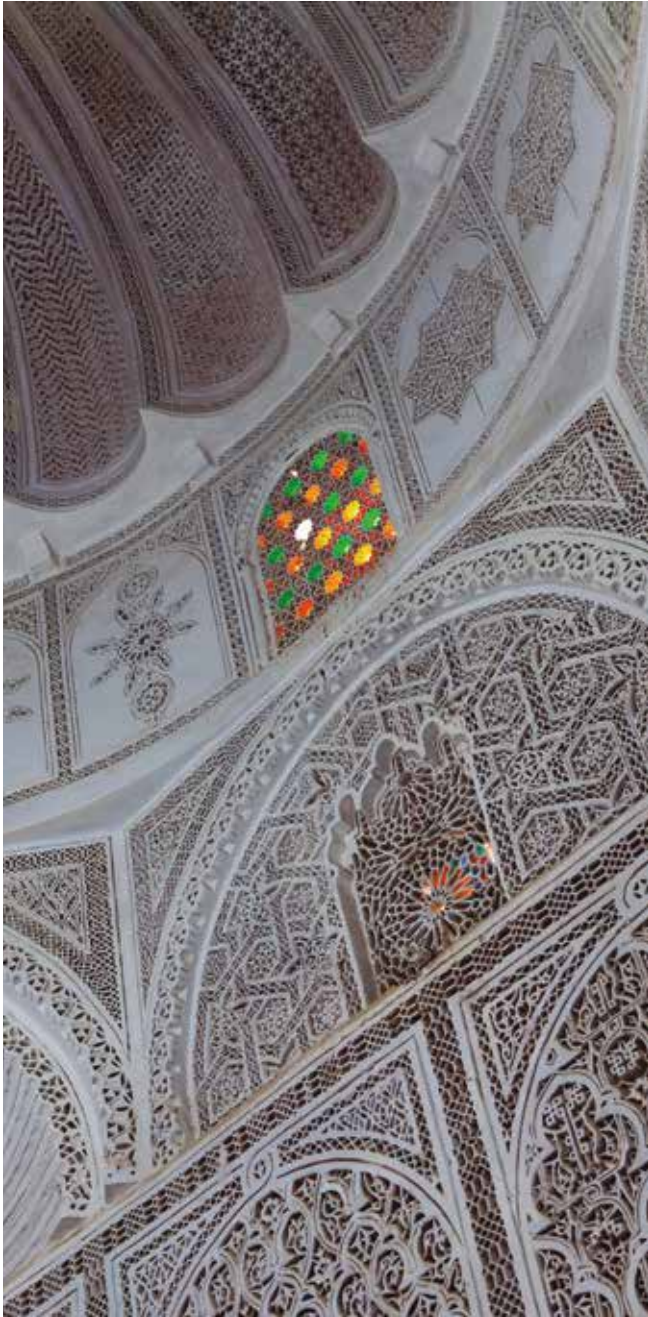
Alguns dels participants del viatge a Tunísia.

la supervisió d'un esclau anomenat Chalaf. Quan es van completar van passar a formar part d'una extensa xarxa hídrica considerada com una de les obres d'enginyeria hidràulica més importants del món àrab. L'aigua arribava per un aqüeducte des de la muntanya Jebel Cherichera a 36 km de distància fins a la cisterna més petita perquè assentés, i després passava al gran estany principal de reserva, que tenia 5 metres de profunditat i 128 m de diàmetre, amb una capacitat de 57 milions de litres.

Posteriorment, des de Kairuán ens dirigirem cap al sud-est, fins a El Djem, per tal de visitar el seu amfiteatre, també anomenat coliseu de Thysdrus, nom que rebia la ciutat en època romana. És l'amfiteatre més gran de l'Àfrica romana i el quart del món, després del Coliseu de Roma, l'amfiteatre de Càpua i l'amfiteatre de Pozzuoli, a més de ser un dels que està millor conservat. Va ser construït el 238 dC pel procònsol Gordià, sota el regnat de l'emperador Maximí el Traci. Probablement, va ser escenari de combats de gladiadors i altres jocs de circ, especialment exhibicions de feres i caceres d'animals. Les seves dimensions són de 147,9 m de llarg i 122 m d'ample; l'arena interior és una el·lipse de 64,5 per 38,8 metres i tenia capacitat per a uns 35.000 espectadors. Malgrat que una part de les seves pedres es van utilitzar per a construir la ciutat del Djem, encara es conserva en molt bon estat. Es creu que es va mantenir intacte fins al segle XVII i

Museu del Bardo.

Cúpula de la mesquita de Kairouan.

que a partir de 1695, d'acord amb la tradició àrab, es va començar a demolir la façana exterior. Encara es conserven els fossats dels animals i un sistema molt elaborat de canalitzacions i cisternes per a la recollida de l'aigua de pluja. L'amfiteatre va ser declarat Patrimoni de la Humanitat per la UNESCO en 1979.

El dia 15 d'abril començarem la visita de Sbeitla, l'antiga ciutat de Sufetula que va aconseguir gran prosperitat durant els regnats de Septimi Sever i Dioclecià (285 – 305 dC).

Als afores de jaciment arqueològic de Sbeitla ens trobem amb l'Arc triomfal de l'emperador Dioclecià.

Al nord-est es localitzen les termes amb les diferents cambres destinades al *caldarium*, *tepidarium*, i *frigidarium*. En els seus límits, possiblement formant part del complex lúdic, se situa el teatre. Darrere de les termes, es troba el fòrum, al qual s'accedeix per la Porta d'Antoní aixecada en honor de l'emperador Antoninus Pius i els seus fills adoptius Luci Vero i Marc Aureli. L'ample espai del fòrum es troba emmarcat pel capitolí. El temple de la Tríada Capitolina té la particularitat de comptar amb tres estructures separades: la central dedicada a Júpiter, i les laterals a Juno, la seva esposa, i a Minerva, la seva filla. El cristianisme ha deixat la seva empremta en aquesta ciutat amb la construcció de diverses esglésies, destacant la de Vitalis que conserva una interessant pila baptismal amb mosaics.

Finalitzada la visita a Sbeitla vàrem continuar en direcció a Tozeur, fent una breu parada a Gafsa, on queden unes poques restes d'època romana, els més importants de les quals són les piscines d'aigües termals que es mantenen els 31 graus de temperatura i 5 metres de profunditat.

El primer que visitem en arribar a Tozeur va ser el seu oasi i enorme palmerar, amb una extensió de 8.000 hectàrees i tres-cents mil palmeres, les quals produeixen la major part dels dàtils que s'exporten a l'estranger. L'excursió amb carro tirat per un cavall, ens va permetre conèixer la història i producció d'aquesta indústria natural, com el sistema pel qual es pol·linitza de manera manual cada palmera. Aquest treball el realitzen treballadors que s'enfilen a les palmeres amb summa habilitat. Sorpren veure el senzill, però al mateix temps sofisticat, i eficaç sistema de regadiu del palmerar creat pel matemàtic Ibn Chabbat en el segle XIII, que amb 200 fonts permet conservar la frondositat de l'oasi enmig del desert. La Medina és el centre històric més antic de Tozeur, format per un laberíntic entramat de carrers amb cases adossades que resguarden del poderós sol i calor formant una característica decoració amb motius geomètrics. Aquest estil és propi únicament de Tozeur i Nefta.

El 16 d'abril ens aturarem al Chott el Djerid que és la superfície salina més gran del Sàhara, amb una superfície de 7.000 km² (encara que algunes fonts la redueixen a 5.000 km²). A causa del clima extrem de la regió, amb una precipitació anual de 100 mm i temperatures màximes de 50 °C, l'aigua que arriba al llac s'evapora ràpidament. Durant l'estiu Chott el Djerid

Amfiteatre de El Jem.

roman completament sec. En aquest període es pot veure la “Fata morgana”, característic efecte òptic d’àmplies zones totalment planes.

Al sud del llac salat de Chott El-Jerid se situa la ciutat de Douz, envoltada de verds oasis de palmeres. Les dunes coronades per barreres de fulles de palmera seques entrellaçades col·locades per a intentar frenar l’avanç del desert, anuncien que a partir d’aquí comença el desert del Sàhara.

Als afores de Douz està l’estació de dromedaris des d’on parteixen les excursions guiades al desert. Vàrem aprofitar per fer un recorregut en camell.

Després de dinar, ens traslladarem a Matmata, situada al sud de Tunísia i coneguda per les seves coves subterrànies o habitatges troglodites on habita la població local berber. Són cases construïdes excavant a la muntanya, que es buidaven en el centre per a crear un pati; les habitacions ventilaven a aquest pati central i pràcticament no eren visibles des de l’exterior, de manera que eren fàcilment defensables; a més protegien del fred de l’hivern i de la calor a l’estiu. El problema principal és que, en cas de grans xàfecs, l’aigua de pluja no pot desguassar bé, i la muntanya es pot esfondrar fàcilment, ja que no és rocosa sinó formada per sorres. Les cases tenen diverses habitacions, cuina i bany, però ja no estan habitades per necessitat; únicament unes 50 famílies viuen allí per a rebre visites turístiques, però molts d’aquests habitatges

estàn dotats d’electricitat (normalment dissimulada per a donar aparença d’una veritable casa troglodita) i s’han fet millores en cuines i mobiliari. A continuació ens varen dirigir a Sousse per fer nit a aquesta ciutat.

El dia 17 d’abril començarem visitant la ciutat de Sousse i el seu ribat. És Patrimoni de la Humanitat des de 1988 i és un dels millors exemples de ciutats musulmanes fortificades. Vàrem recórrer el seu ribat que és un recinte fortificat de forma quadrada construït en el segle IX per tal de defensar i protegir a la població de les incursions dels seus enemics. L’entrada al recinte es troba al sud, i a sobre els merlets s’aixeca la torre que servia de vigilància. També es va visitar la Gran Mesquita, construïda al segle IX, però restaurada i ampliada al segle XVII. Està situada al costat del ribat i està fortificada amb merlets i dues torres de vigilància. En accedir al seu recinte ens trobem amb un gran pati amb arcs que daten del segle XVII. La sala d’oració té dues grans cúpules, presentant també una gran decoració interior. A continuació varen recórrer la Medina de Sousse amb els seus carrerons estrets i empinats i les diferents botigues dels sucus de la ciutat.

Després de dinar varem continuar cap a la ciutat de Monestir on varem fer una ràpida visita al ribat de la ciutat i al mausoleu d’Habib Bourguiba, la tomba del primer president de Tunísia, per llavors continuar cap a Tunis per passar l’última nit del viatge, ja que el dia 18 d’abril varem retornar cap a Eivissa, via Barcelona.

M · A · E · F

MUSEU ARQUEOLÒGIC D'EIVISSA I FORMENTERA

Visita'ns a les nostres pàgines web:

<https://maef.eu/>

<https://amicsmaef.org/>

Tour Virtual Hipogeos de la Mula/Visita Virtual Hipogeus de la Mula:

<https://maef.eu/tour-virtual-hipogeos-de-la-mula/>

Tour Virtual Museo Monográfico Puig des Molins/Visita Virtual Museu Monogràfic Puig des Molins:

<https://maef.eu/tour-virtual-museo-monografico-puig-des-molins/>

Tour Virtual noroeste Necròpolis/Visita Virtual nord-est Necròpolis:

<https://maef.eu/tour-virtual-museo-monografico-puig-des-molins-2-2-2/>

O a les nostres xarxes socials:

<https://www.facebook.com/museuarqueologicivissaiformentera/>

https://www.instagram.com/maef_museu/

<https://twitter.com/MAEFmuseu>

Organització educativa,
científica i cultural
de Nacions Unides

Eivissa.
Biodiversitat i Cultura
inscrit a la Llista del
Patrimoni Mundial el 1999

PUIG DES MOLINS

museu monogràfic i necròpolis púnica

NECRÒPOLIS DEL PUIG DES MOLINS

Via Romana, 31

HORARI: De dimarts a dijous de 9 h a 15 h. Divendres de 9 h a 15 h i de 17 h a 20 h. Dissabte de 9 h a 14 h. Diumenge de 10 h a 14 h. Dilluns i festius tancat.

HORARIO: De martes a jueves de 9 hrs. a 15 hrs. Viernes de 9 hrs. a 15 hrs. y de 17 hrs. a 20 hrs. Sábado de 9 hrs. a 14 hrs. Domingo de 10 hrs. a 14 hrs. Lunes y festivos cerrado.

TIMETABLE: Tuesday to Thursday from 9 am. to 15 pm. Friday from 9 am. to 15 pm. and 17 pm. to 20 pm. Saturday from 9 am. to 14 pm. Sunday from 10 am. to 14 pm. Closed Mondays and holidays.

G CONSELLERIA
O FONS EUROPEUS,
I UNIVERSITAT I CULTURA
B DIRECCIÓ GENERAL
/ CULTURA

ASSOCIACIÓ D'AMICS DEL MUSEU ARQUEOLÒGIC
D'EIVISSA I FORMENTERA